

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
UNIVERSITY OF IOANNINA

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»

*Τα τελετουργικά γεύματα σε ιερά της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου ως
δείκτης κοινωνικής μεταβολής*

Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία

Νικολάου Φώτιος

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

Αλεξανδρίδου Αλεξάνδρα (Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων)

Καθάριου Κλεοπάτρα (Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων)

Κουλακιώτης Ηλίας (Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων)

Ιωάννινα 2025

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες.....	1
Πρόλογος.....	2
Εισαγωγή.....	3
Κεφάλαιο 1: Τελετουργικά γεύματα	5
1.1 Ορισμός κοινών και τελετουργικών γευμάτων	5
1.2 Γραπτές πηγές.....	7
Κεφάλαιο 2: Τα ιερά.....	9
2.1 Αμυκλαίο: Ιερό του Απόλλωνα	11
2.2 Δεσποτικό: Ιερό του Απόλλωνα	14
2.3 Ερέτρια: Ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα	18
2.4 Ισθμία: Ιερό του Ποσειδώνα.....	21
2.5 Καλαπόδι: Ιερό του Απόλλωνα των Αβών.....	25
2.6 Κολώνα Αίγινας: Ιερό του Απόλλωνα	27
2.7 Λύκαιο Όρος: Ιερό του Δία	30
2.8 Νάξος: Ιερό των Υρίων	33
2.9 Πλακαρή Καρύστου Ευβοίας: Ιερό του Απόλλωνα	35
Κεφάλαιο 3: Κοινωνία και τελετουργικά γεύματα στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου..	39
3.1 Οι οικισμοί και η κοινωνική τους οργάνωση	39
3.2 Τελετουργικά γεύματα και κοινωνία στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου .	44
Επίλογος.....	48
Βιβλιογραφία.....	49
Κατάλογος εικόνων	61
Προέλευση εικόνων.....	82

Συντομογραφίες

Περιοδικά

AA: Archäologischer Anzeiger

ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον

ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς

AJA: American Journal of Archaeology

Antiquity: Antiquity: A Quarterly Review of Archaeology

BCH: Bulletin de correspondance hellénique

BSA: The Annual of the British School at Athens

Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens

Jdl: Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts

Klio: Beiträge zur alten Geschichte

Πρακτικά: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

RA: Revue archéologique

ZPE: Zeitschrift Für Papyrologie Und Epigraphik

Άλλες συντομογραφίες

βλ.: βλέπε

DAI: Deutsches Archäologisches Institut Athen

Εικ.: εικόνα

επιμ.: επιμέλεια

fig.: figure

κ.ά.: και άλλα/άλλοι

μτφρ.: μετάφραση

πίν: πίνακας

π.χ.: παραδείγματος χάρη

π.Χ.: προ Χριστού

στ.: στίχοι

Πρόλογος

Ο τίτλος της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι «Τα τελετουργικά γεύματα σε ιερά της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου ως δείκτης κοινωνικής μεταβολής». Η συγγραφή της πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος «Αρχαίος Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία» του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Επέλεξα το συγκεκριμένο θέμα ορμώμενος από το επιστημονικό ενδιαφέρον μου για την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, μια χρονική περίοδος η οποία ξεχώρισε κατά τη διάρκεια των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών μου. Επιπλέον, η συμμετοχή μου τα τελευταία χρόνια στην ανασκαφική ομάδα του Λυκαίου Όρους με έφερε σε επαφή με τα ιερά της εποχής και με οδήγησε να ερευνήσω τη λατρευτική δραστηριότητα που λάμβανε χώρα σε αυτά και ιδιαίτερα τα τελετουργικά γεύματα και τις κοινωνικές τους προεκτάσεις.

Πριν από την παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας μου, θα ήθελα να εκφράσω δημόσια τις ευχαριστίες μου σε ορισμένα πρόσωπα, χωρίς τη στήριξη των οποίων η συγγραφή της παρούσας εργασίας δε θα ήταν εφικτή. Καταρχάς, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτρια μου Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου για τις εκτενείς επιστημονικές συμβουλές και την καίρια καθοδήγησή της. Ακόμη, ευχαριστώ θερμά τους διδάσκοντες στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα και ιδιαίτερα την καθηγήτρια Κλεοπάτρα Καθάρου για τις πολύτιμες γνώσεις και εμπειρίες που μου πρόσφεραν κατά τη διάρκεια της φοίτησής μου. Επιπροσθέτως, θα επιθυμούσα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στους φίλους μου και ιδιαιτέρως στις συμφοιτήτριες μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα Δέσποινα Μαυρογιώργου και Ευσταθία Αυγέρου για τις παραινέσεις και την ηθική στήριξη που μου παρείχαν απλόχερα. Τέλος, δεν θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω τους γονείς μου και την αδερφή μου που πάντα πιστεύουν σε μένα και μου συμπαραστέκονται σε όλη την πορεία μου.

Εισαγωγή

Η τροφή και η κατανάλωσή της αποτελούν εδώ και πολλές δεκαετίες το επίκεντρο της έρευνας, αρχαιολογικής και ανθρωπολογικής. Αυτή εστιάζει σε ζητήματα όπως η αφθονία ή η απουσία της τροφής, η ποιότητα και οι διαφορές της ανάμεσα στους διαφορετικούς πολιτισμούς του κόσμου¹. Η κατανάλωση τροφής δεν είναι μόνο καίρια για την επιβίωση του ανθρώπου αλλά κατέχει κεντρικό ρόλο στην κοινωνική του ζωή. Ο άνθρωπος μοιραζόταν την τροφή με τα μέλη της κοινότητάς του από πολύ νωρίς στην εξέλιξή του, όπως δείχνουν τα ίχνη τροφής σε απομεινάρια φωτιάς, τα οποία χρονολογούνται περί τα 800.000 χρόνια πριν². Τα σημαντικότερα γεγονότα στη ζωή μας συνδέονται πάντα με γεύματα, μικρής ή μεγάλης κλίμακας, που επιπλέον μπορούν να αποτελούν και το επίκεντρο κοινωνικών και λατρευτικών εκδηλώσεων³.

Σύμφωνα με τον M. Dietler, το φαγητό και το ποτό καταλαμβάνουν μια ξεχωριστή θέση στη λατρεία διαχρονικά λόγω της εφήμερης φύσης τους και είναι το σημαντικότερο παράδειγμα «ενσαρκωμένου υλικού πολιτισμού», καθώς παρασκευάζονται πολλές φορές με μεγάλο κόπο, με αποκλειστικό σκοπό να καταστραφούν, δηλαδή να καταναλωθούν⁴. Στον αιγαιακό χώρο, ήδη από την Εποχή του Χαλκού τα ιερά κορυφής αποτελούσαν σημείο συνάντησης και λατρευτικής δραστηριότητας για τους κατοίκους των κοντινών οικισμών, οι οποίοι ενίσχυαν τις μεταξύ τους σχέσεις γευματίζοντας από κοινού⁵.

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στα γεύματα που λάμβαναν χώρα στα ιερά της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στο Αιγαίο και έχει ως στόχο να μελετήσει την όποια σύνδεσή τους με την οργάνωση των κοινοτήτων της περιόδου. Η επιλογή των ιερών έγινε με κριτήριο την ύπαρξη, την σημαντικότητα και την ποιότητα των σχετικών στοιχείων και καταλοίπων, καθώς και την διαθεσιμότητα αυτών σε δημοσιευμένη μορφή.

¹ Pollock 2015, 1-2.

² Βλ. Walker κ.ά. 2016.

³ Για το θέμα των κοινών γευμάτων βλ.μεταξύ άλλων: Dietler και Hayden 2001α. Dietler 2011. Pollock 2015. Hayden 2014. O'Connor 2015.

⁴ Dietler 2011, 179.

⁵ Hayden 2014. 319-322.

Δομή εργασίας

Η εργασία χωρίζεται σε τρία βασικά κεφάλαια, τα οποία αποτελούνται από επιμέρους υποενότητες. Στο πρώτο κεφάλαιο θα οριστεί η έννοια «τελετουργικό γεύμα» σε αντιδιαστολή με το «κοινό» γεύμα. Στη συνέχεια θα παρατεθούν κάποιες από τις σημαντικότερες γραπτές πηγές για τα κοινά γεύματα και αυτά σε ιερά, όσο το δυνατόν πλησιέστερες χρονικά στην περίοδο που απασχολεί την παρούσα διπλωματική εργασία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο μετά από μια σύντομη περιγραφή της εξέλιξης των ιερών από τον 10^ο έως και τον 8^ο αιώνα π.Χ., θα παρουσιαστούν αναλυτικά τα δεδομένα από επιλεγμένα ιερά του κυρίως ελλαδικού αλλά και νησιωτικού χώρου, με έμφαση στα αρχαιολογικά ίχνη που έχει αφήσει η τέλεση τελετουργικών γευμάτων εντός των ορίων τους.

Στο τελευταίο κεφάλαιο συζητούνται τα δεδομένα από τους οικισμούς της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου μέχρι και τον 8^ο αιώνα π.Χ., καθώς και η οργάνωση των κοινωνιών τους. Τέλος, θα εκτεθούν οι τρόποι με τους οποίους το έθιμο των τελετουργικών γευμάτων στα ιερά επηρέασε και επηρεάστηκε από τις αλλαγές στις κοινότητες της πολυτάραχης αυτής περιόδου.

Κεφάλαιο 1: Τελετουργικά γεύματα

1.1 Ορισμός κοινών και τελετουργικών γευμάτων

Πριν από οποιαδήποτε περαιτέρω ανάλυση του θέματος, κρίνεται απαραίτητη μια απόπειρα ορισμού της έννοιας των τελετουργικών γευμάτων (ritual meals). Πρόκειται για έναν αρκετά ασαφή όρο, ο οποίος είναι δύσκολο να προσδιοριστεί και ως εκ τούτου έχουν διατυπωθεί αρκετές απόψεις. Αρχικά και συνοπτικά μπορούμε να θεωρήσουμε το τελετουργικό γεύμα ως ένα τύπο κοινού γεύματος (feast), έναν τύπο συμποσίου.

Τι ακριβώς, ωστόσο, σημαίνει ο γενικός όρος συμπόσιο; Σύμφωνα με τον M. Wecowski, ως συμπόσιο μπορεί να προσδιοριστεί μια (συνήθως νυχτερινή) συγκέντρωση μεταξύ «ίσων» ατόμων ανώτερης κοινωνικής τάξης. Για να συμμετέχει κάποιος σε ένα συμπόσιο όφειλε να κατέχει, πέρα από την απαραίτητη οικονομική και κοινωνική επιφάνεια, καλλιέργεια και μόρφωση. Η κατανάλωση οίνου από τους συμμετέχοντες ήταν απαραίτητη, όπως και η συμμετοχή τους σε πολιτιστικές δραστηριότητες (π.χ. διαγωνισμούς ποίησης). Τα συμπόσια περιλάμβαναν συνήθως και κατανάλωση τροφής⁶.

Στον όρο κοινά γεύματα συμπεριλαμβάνεται μια μεγάλη ποικιλία πρακτικών και εκδηλώσεων με ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Ο B. Hayden, στη προσπάθειά του να διατυπώσει έναν όσο το δυνατόν πιο συγκεκριμένο ορισμό, προσδιορίζει τα κοινά γεύματα ως την ομαδική κατανάλωση ενός γεύματος από δύο ή περισσότερα άτομα, το οποίο περιλαμβάνει κάποια ειδικά τρόφιμα ή ασυνήθιστες ποσότητες τροφίμων (δηλαδή που δεν καταναλώνονται κατά κανόνα σε καθημερινή βάση) και που λαμβάνει χώρα για ειδικό σκοπό ή περίπτωση. Ο συγκεκριμένος ορισμός έχει ως σκοπό να συμπεριλάβει στα κοινά γεύματα και τις ιδιωτικές συγκεντρώσεις οι οποίες πληρούν τις προαναφερθείσες προϋποθέσεις, όχι μόνο τα δημόσια γεύματα⁷. Τα κοινά γεύματα έχουν διακριθεί κατά καιρούς σε διαφορετικές κατηγορίες ανάλογα με τον αριθμό των συμμετεχόντων σε αυτά, την κοινωνικοοικονομική λειτουργία τους, το πολιτιστικό πλαίσιο στο οποίο τοποθετούνται και τον συμβολισμό τους. Ένα κοινό γεύμα στην πλειονότητα των

⁶ Wecowski 2018, 257-258

⁷ Hayden, 2014, 8.

περιπτώσεων εντάσσεται ταυτόχρονα σε παραπάνω από μία κατηγορίες και εξυπηρετεί αρκετούς διαφορετικούς σκοπούς⁸.

Ο M. Dietler από την άλλη θεωρεί τον τελετουργικό χαρακτήρα των γευμάτων ως αναπόσπαστο κομμάτι τους, ακόμα και αν αυτός δεν είναι απαραίτητα ιερός. Επομένως ορίζει τα κοινά γεύματα ως μια τελετουργική μορφή κοινοτικής κατανάλωσης τροφής και ποτού, με σημαντικό κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό ρόλο. Θεωρεί ότι αυτό που τα διαφοροποιεί από τα καθημερινά γεύματα είναι ο συμβολισμός που αναπόφευκτα περικλείουν, καθώς λειτουργούν ως μέσο κοινωνικής και οικονομικής επίδειξης και έκφρασης της προσωπικότητας του ατόμου. Συνεπώς, η κοινή κατανάλωση φαγητού και ποτού εμπεριέχει έναν εγγενή πολιτικό χαρακτήρα, ενώ μπορεί να διαμορφώνει και να μεταβάλλει κοινωνικές σχέσεις και ιεραρχίες⁹.

Λαμβάνοντας υπόψη τους παραπάνω ορισμούς προκύπτει πως τελετουργικά γεύματα είναι όσα διεξάγονται με τη συμμετοχή ικανού αριθμού ατόμων, στο πλαίσιο των οποίων γίνεται η κατανάλωση ιδιαίτερων τύπων τροφής και με εμφανή τελετουργικά στοιχεία στην προετοιμασία και τη διεξαγωγή του. Αυτό που τα διαχωρίζει από άλλα κοινά γεύματα με τα οποία πιθανότατα μοιράζονταν παρεμφερή χαρακτηριστικά είναι ο τόπος διεξαγωγής τους, εντός των ορίων αρκετών ιερών της αρχαιότητας.

⁸ Πιο αναλυτικά βλ. Dietler 2011, 184-186.

⁹ Dietler 2011, 180-182.

1.2 Γραπτές πηγές

Όσον αφορά το θέμα των τελετουργικών γευμάτων σε ιερά, οι γραπτές πηγές είναι αρκετά περιορισμένες σε ποσότητα και περιεχόμενο. Αυτό πιθανότατα οφείλεται στην κοινοτοπία της διαδικασίας, καθιστώντας περιττή την απεικόνιση και την αναλυτική περιγραφή της στις γραπτές πηγές, καθώς αντίστοιχα γεύματα λάμβαναν χώρα σε τακτά χρονικά διαστήματα στον αρχαίο κόσμο¹⁰. Ένας ακόμη παράγοντας που καθιστούσε δύσκολη την απεικόνισή τους ήταν ο ίδιος ο ιερός τους χαρακτήρας, καθώς οι λεπτομέρειες κάποιων τελετουργιών πιθανότατα να μην επιτρεπόταν να εξέλθουν από τα όρια του ιερού.

Την πιο χαρακτηριστική εξαίρεση στη συγκεκριμένη τάση αποτελούν κάποιοι στίχοι από την τραγωδία *Ιων* του Ευριπίδη (*Ιων*, στ. 1132-1142 και 1165-1200), οι οποίοι και αποτελούν το *locus classicus* για το θέμα των τελετουργικών, δημοσίων γευμάτων. Στα σχετικά αποσπάσματα ο τραγωδός περιγράφει αναλυτικά την διαδικασία της προετοιμασίας και της τέλεσης ενός τέτοιου δείπνου μεγάλης κλίμακας στους Δελφούς. Αρχικά κατασκευάζεται από τους νέους ένα προσωρινό υπόστεγο, το οποίο προοριζόταν να φιλοξενήσει τους συμμετέχοντες στο γεύμα και να τους προφυλάξει από τα καιρικά φαινόμενα. Στη συνέχεια, τοποθετούνται μεγάλοι κρατήρες στο κέντρο του χώρου του γεύματος. Στην κατανάλωση του άφθονου φαγητού συμμετείχαν όσοι από τους κατοίκους των Δελφών το επιθυμούσαν, ενώ το συμπόσιο συνεχιζόταν με την κατανάλωση μεγάλης ποσότητας οίνου αναμειγμένου με νερό με τη χρήση αγγείων πόσης διαφορετικών μεγεθών. Οι συνδαιτυμόνες στη συνέχεια απασχολούνταν και με μουσικά δρώμενα, κατά τη διάρκεια των οποίων η οινοποσία θα έφτανε στο απόγειό της. Απαραίτητο κομμάτι του τελετουργικού γεύματος ήταν και η καθιερωμένη σπονδή στον εκάστοτε θεό, στην συγκεκριμένη περίπτωση στον Απόλλωνα. Το γεύμα την πορεία του οποίου αφηγείται ο Ευριπίδης έχει επεισοδιακό τέλος, καθώς κατά τη διάρκεια της σπονδής η βλασφημία ενός δούλου οδηγεί τους συμμετέχοντες να αδειάσουν τα κύπελλα τους στο χώμα, επομένως δεν περιγράφεται η συνέχεια και το τέλος του. Παρ' όλα αυτά, παρατηρείται πως ο ποιητής επικεντρώνεται κυρίως στην κατανάλωση του φαγητού και

¹⁰ Ενδεικτικά, για την αναλυτική παρουσίαση των θυσιών που λάμβαναν μέρος στη διάρκεια ενός ημερολογιακού έτους σε έναν αθηναϊκό δήμο βλ. Lambert 2002.

την οινοποισία, με τις ασχολίες αυτές να έχουν κεντρικό ρόλο στην διαδικασία του συμποσίου.

Μια επιπλέον πηγή από την οποία μπορούν να αντληθούν σημαντικές πληροφορίες για τα τελετουργικά γεύματα στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου αποτελούν τα ομηρικά έπη, τα οποία χρονολογούνται συμβατικά από την αρχαιότητα ως και σήμερα στον 8^ο αιώνα π.Χ.¹¹. Αποτελούν ένα αμάλγαμα πληροφοριών από την εποχή της σύνθεσής τους και συλλογικών αναμνήσεων και προφορικών παραδόσεων από προγενέστερους αιώνες, συχνά αντικρουόμενων μεταξύ τους¹². Ο Όμηρος φαίνεται πως είχε γνώση της ύπαρξης των κοινών γευμάτων¹³, οι σχετικές με τα οποία περιγραφές θεωρείται πως είναι αντιπροσωπευτικές των πρακτικών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και όχι της Εποχής του Χαλκού, στην οποία θεωρητικά διαδραματίζονται¹⁴. Τόσο στην *Ιλιάδα* όσο και στην *Οδύσσεια*, οι αναφορές σε αυτά είναι πολύ συχνές, και η πλειοψηφία τους αφορά γεύματα μεταξύ ηρώων σε περιορισμένο κύκλο, τα οποία ωστόσο εμπεριέχουν και τελετουργικά στοιχεία (*Ιλιάδα* I, στ. 89-92, 199-22, *Οδύσσεια* O, στ. 500-502, Y, στ. 248-256 κ.ά.). Δεν απουσιάζουν φυσικά και τα αυστηρά τελετουργικά γεύματα με σκοπό τον κατευνασμό ή την απόκτηση της εύνοιας ενός θεού (*Οδύσσεια* Γ, στ. 32-66 κ.ά.). Τέλος, στην *Οδύσσεια* γίνεται αναφορά ενός σύντομου γεύματος το οποίο λαμβάνει χώρα στο χώρο ενός ιερού άλσους του Απόλλωνα, κατά τη διάρκεια του οποίου οι συμμετέχοντες επιδίδονται στο ψήσιμο και την κατανάλωση ισόποσα μοιρασμένης ποσότητας κρέατος (*Οδύσσεια* Y, στ. 275-280).

Όλοι οι περιπτώσεις τελετουργικών γευμάτων των ομηρικών επών διεξάγονται με παρεμφερή, αν όχι πανομοιότυπη διαδικασία. Το κρέας αποτελεί το βασικό συστατικό του γεύματος και ψήνεται σε σούβλες αφού αφαιρεθεί το δέρμα και τεμαχιστεί, ενώ καταναλώνονται επίσης και τα εντόσθια. Σχεδόν κάθε γεύμα συνοδευόταν από θυσία, κατά τη διάρκεια της οποίας προσφέρονταν στον εκάστοτε θεό τα μηριαία οστά, τυλιγμένα με λίπος και λωρίδες σάρκας¹⁵. Ο οίνος αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του ομηρικού κοινού γεύματος, η ανάμειξη και κατανάλωση του οποίου γινόταν με τη χρήση κρατήρων και κυπέλλων¹⁶.

¹¹ Βλ. Altschuler κ.ά. 2013. Έχει προταθεί εναλλακτικά και ο 7^{ος} αιώνας π.Χ. ως χρονολογία σύνθεσης των ομηρικών επών βλ. West 1995.

¹² Αναλυτικότερα βλ. Sherratt 1990. Morris 1997.

¹³ Βλ. Wecowski 2000. Για την ταυτότητα του Ομήρου βλ. West 1999.

¹⁴ Sherratt 2004, 331-333.

¹⁵ Για την διαδικασία της θυσίας αναλυτικότερα βλ. Ekroth 2008.

¹⁶ Sherratt 2004, 306-308.

Κεφάλαιο 2: Τα ιερά

Το αβέβαιο και ασταθές κλίμα μετά το τέλος της Μυκηναϊκής περιόδου καθιστά βέβαιες τις βίαιες μεταβολές σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής, με τη λατρεία να μην αποτελεί εξαίρεση. Η λατρευτική δραστηριότητα συνεχίστηκε στις ίδιες θέσεις, ωστόσο σε αυτούς τους ταραγμένους καιρούς σημειώνεται η αντικατάσταση του αποδέκτη της λατρείας σε κάποια ιερά. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της πρακτικής αποτελεί το Μαντείο των Δελφών, για το οποίο ο Αισχύλος στην τραγωδία του *Ευμενίδες* αναφέρει πως ήταν αρχικά αφιερωμένο στην Γαία και τις κόρες της Θέμις και Φοίβη, με την τελευταία να δίνει και το προσωνύμιο Φοίβος στον Απόλλωνα που τις αντικατέστησε (*Ευμενίδες*, στ. 1-8).

Θα μπορούσε επομένως να υποθεθεί πως τα ιερά της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου ήταν στην συντριπτική πλειονότητα τους αφιερωμένα σε έναν ή παραπάνω θεούς του γνωστού μας Δωδεκάθεου, χωρίς βέβαια να αποκλείεται και η λατρεία άλλων θεοτήτων, η οποία δεν επιβίωσε στον χρόνο. Ωστόσο, στα περισσότερα από αυτά η βέβαιη ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας δεν είναι δυνατή, καθώς απουσιάζουν επιγραφές ή άλλες καιρίες ενδείξεις όπως λατρευτικά αγάλματα. Αντίθετα, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να δείχνει κάποια αλλαγή στις θεότητες που αποτελούσαν αποδέκτες των αναθημάτων στο κάθε ιερό μετά την κανονικοποίηση της λατρείας μετά τον 8^ο αιώνα π.Χ. Οι πιο δημοφιλείς, κρίνοντας από τον αριθμό των ιερών αφιερωμένων σε αυτούς, ήταν ο Δίας (π.χ. Ολυμπία, Λύκαιο Όρος), ο Απόλλων (π.χ. Δελφοί, Ερέτρια) και η Αθηνά (π.χ. Αθήνα, Τεγέα), ενώ ακολουθούσαν οι υπόλοιποι θεοί με σημαντικά μικρότερη παρουσία στον Ελλαδικό χώρο¹⁷.

Το κυριότερο στοιχείο το οποίο κάνει τα τελετουργικά γεύματα που απασχολούν την παρούσα διπλωματική εργασία να ξεχωρίζουν από τους άλλους τύπους κοινών γευμάτων είναι ο χώρος στον οποίο αυτά λαμβάνουν χώρα. Η λατρεία στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου λάμβανε χώρα σε ιερά που εντοπίζονται εντός των ορίων ή στις παρυφές ενός οικισμού (αστικά), σε απομονωμένες τοποθεσίες όπως κορυφές ορέων και σε πολυσύχναστα σημεία που αποτελούσαν σταυροδρόμια¹⁸. Όπως θα φανεί πιο αναλυτικά και στο κεφάλαιο που ακολουθεί, κατά τον 10^ο και 9^ο αιώνα π.Χ. για την

¹⁷ Αναλυτικότερα βλ. Coldstream 2003, 310-315.

¹⁸ Osborne 2009, 51-52.

τέλεση της λατρείας στα ιερά αξιοποιούνταν οι ανοιχτοί χώροι, με τη χρήση ενός βωμού από λίθο ή από τα αλλεπάλληλα στρώματα της ίδιας της τέφρας των θυσιών. Αυτή ήταν μια από τις συνήθειες που είχε επιβιώσει, αναλλοίωτη σε μεγάλο βαθμό, από την Εποχή του Χαλκού, ενώ η κατάσταση άρχισε να αλλάζει σταδιακά από τον επόμενο αιώνα και μετά¹⁹.

Στον 8^ο αιώνα π.Χ. τα ιερά κάθε είδους γνωρίζουν μια πρωτόγνωρη ακμή, η οποία παρατηρείται και στα ευρήματα. Πιο συγκεκριμένα, ο αριθμός των αναθημάτων κάθε τύπου αυξάνεται δραματικά κατά τη διάρκεια του εν λόγω αιώνα, ενώ και η ποιότητα κατασκευής τους ακολουθεί την ίδια ανοδική πορεία. Πήλινα σκεύη, ειδώλια από πηλό ή μέταλλο, ορειχάλκινοι τρίποδες, κοσμήματα και οπλισμός αποτελούσαν το σύνολο των αναθημάτων των πιστών, σε διαφορετικά ποσοστά ανάλογα με τον τύπο του ιερού και την θεότητα στην οποία ήταν αυτό αφιερωμένο²⁰.

Προς το τέλος του 8^{ου} αιώνα π.Χ., παρατηρείται για πρώτη φορά η εμφάνιση κτισμάτων αφιερωμένων αποκλειστικά στη λατρεία, των ναών. Σε αρκετά ιερά η χρήση βωμού δεν εγκαταλείφθηκε, αλλά αυτοί συνέχισαν να βρίσκονται σε παράλληλη χρήση σε άμεση σχέση με τους ναούς²¹, ενώ ορισμένα από τα ιερά του ελλαδικού χώρου δεν απέκτησαν λατρευτικό οικοδόμημα, όπως για παράδειγμα το ιερό του Λυκαίου Όρους²². Οι πρώτοι ναοί ήταν απλά κτίσματα με έναν εσωτερικό χώρο και απλά σχήματα, τετράπλευρα ή αψιδωτά. Ήταν βασισμένα σε προϋπάρχοντες τύπους οικιών και κατασκευασμένα από απλά υλικά, πιο συγκεκριμένα λίθινες βάσεις των τοίχων και ανωδομή από πλίνθους και ξύλο²³.

Οδεύοντας προς το 700 π.Χ. τους ταπεινούς αυτούς ναούς διαδέχτηκαν στις περισσότερες περιπτώσεις πιο μεγαλοπρεπή οικοδομήματα, σε μεγαλύτερες διαστάσεις και με τη χρήση κίωνων, πρόδρομοι των αρχαϊκών και κλασικών ναών. Η τάση αυτή ξεκίνησε από την Πελοπόννησο και επεκτάθηκε σταδιακά στην Κρήτη, τις Κυκλάδες και την Κεντρική Ελλάδα, ενώ ναοί εμφανίζονται σπανιότερα σε Αττική, Θεσσαλία και Μικρά Ασία. Μάλιστα, στις περιοχές του Βορείου Αιγαίου απουσιάζουν εντελώς στον συγκεκριμένο αιώνα²⁴. Αρκετοί από αυτούς ήταν εκατόμπεδοι, δηλαδή μήκους 100

¹⁹ Coldstream 2003, 300-303.

²⁰ Osborne 2009, 55-58. Coldstream 2003, 315-321. Snodgrass 1980, 52-54.

²¹ Pierattini 2022, 62-67.

²² Βλ. κεφάλαιο 2.6

²³ Coldstream 2003, 304-310.

²⁴ Kotsonas 2017, 60-62.

ποδιών, όπως ο ναός του Δαφνηφόρου Απόλλωνα στην Ερέτρια²⁵. Η εξέλιξη αυτή αποτελεί ασφαλώς μια έκφανση της συνεχώς αυξανόμενης επιρροής και σημαντικότητας των ιερών, καθώς και του πλούτου που συνέρρεε σε αυτά στα τέλη της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, που οδηγούσαν σε μια ανάγκη για επίδειξη του κύρους τους.

Τα κάθε τύπου ναϊκά οικοδομήματα επιτελούσαν και τον ρόλο του «οίκου» για τα λατρευτικά ξόανα ή αγάλματα του κάθε θεού. Τα συγκεκριμένα αγάλματα ήταν απλά σε σχεδιασμό και κατασκευασμένα από πηλό, μέταλλο και κυρίως από υλικά που δεν αντέχουν στον χρόνο, όπως το ξύλο. Η σημαντική θέση των συγκεκριμένων πρώιμων απεικονίσεων των θεών φαίνεται και στις γραπτές πηγές. Η πρωιμότερη από αυτές εντοπίζεται στην *Ιλιάδα*, όπου και περιγράφεται η τοποθέτηση ενός πέπλου στο λατρευτικό άγαλμα της θεάς Αθηνάς, με σκοπό την εξασφάλιση της εύνοιάς της (*Ιλιάδα* Ζ, στ. 90-99, 269-311)²⁶.

2.1 Αμυκλαίο: Ιερό του Απόλλωνα

Σε κοντινή απόσταση από τη Σπάρτη, στην κορυφή ενός χαμηλού λόφου στην δυτική ακτή του ποταμού Ευρώτα, βρίσκεται το ιερό του Αμυκλαίου, αφιερωμένο στον Απόλλωνα Υάκινθο²⁷. Το ιερό ήταν ξακουστό στην αρχαιότητα για ένα αινιγματικό οικοδόμημα που αποκαλούνταν «Θρόνος του Απόλλωνα», ένα κτίσμα σε σχήμα υπερμεγέθους θρόνου που στέγαζε το ξόανο του θεού. Στις μέρες μας σώζεται μόνο η θεμελίωση του και μικρό τμήμα της κρηπίδας²⁸.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, και πιο συγκεκριμένα το 1890, ο Χ. Τσουντας ερεύνησε πρώτος την κορυφή του συγκεκριμένου λόφου, στον οποίο δέσποζε η εκκλησία της Αγίας Κυριακής (Εικ. 1). Στα θεμέλια και την ανωδομή του ναού, όπως και σε έναν τοίχο σε απόσταση λίγων μέτρων από αυτόν, ήταν εμφανώς εντοιχισμένα σπόλια από αρχαία κτίσματα, καθώς και διάσπαρτες κέραμοι ενεπίγραφες με το όνομα του Αμυκλαίου Απόλλωνα²⁹. Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, οι ανασκαφικές έρευνες στον λόφο

²⁵ Βλ. κεφάλαιο 2.3.

²⁶ Osborne 2009, 52-55. Pierattini 2022, 76-81.

²⁷ Για την εξέλιξη της λατρείας στο ιερό του Αμυκλαίου βλ. Patterson 1992.

²⁸ Βλίζος 2017, 36-37.

²⁹ Τσουντας 1892, 1, 3-4.

κυρίως από Γερμανούς αρχαιολόγους και πιο πρόσφατα από τον Α. Δεληβορριά³⁰, ανέδειξαν το πλούσιο παρελθόν του και την χρήση του ως ιερό χώρο ήδη από τον 13^ο αιώνα π.Χ έως και τα Ρωμαϊκούς χρόνους³¹.

Οι αρχαιότερες μαρτυρίες για τον θρησκευτικό χαρακτήρα του εν λόγω λόφου μας παρέχονται από την ανακάλυψη μεγάλου αριθμού ειδωλίων από πηλό, τα οποία χρονολογούνται από τον 13^ο έως τον 11^ο αιώνα π.Χ³². Απεικονίζουν ανθρώπινες μορφές και των δύο φύλων, όπως και αρκετά είδη ζώων (βοοειδή, πτηνά κ.ά.). Τα συγκεκριμένα ειδώλια βρέθηκαν σε αποθέτες, αναμειγμένα με όστρακα της ίδιας περιόδου³³. καθώς και υλικό των μεταγενέστερων αιώνων, Πρωτογεωμετρικό και Γεωμετρικό. Αυτό οφείλεται σε κάποιον καθαρισμό που έλαβε χώρα στο ιερό στα τέλη του 8^{ου} αιώνα π.Χ., και θα μπορούσε να υποδηλώνει πως τα συγκεκριμένα ειδώλια ήταν σε έκθεση ή και χρήση έως τότε³⁴.

Σε όλα τα στάδια της ζωής του ιερού, η λατρεία φαίνεται να επικεντρωνόταν στην τέλεση τελετουργικών γευμάτων. Η σημαντικότερη μαρτυρία για το περιεχόμενο αυτών των γευμάτων μάς παρέχεται από το έργο του Αθηναίου *Δειπνοσοφισταί*, στον τέταρτο τόμο του οποίου ο Πολυκράτης περιγράφει συνοπτικά την λατρευτική δραστηριότητα στο ιερό (*Δειπνοσοφισταί* 4.138-141). Αν και η εν λόγω μαρτυρία αναφέρεται στις μεταγενέστερες γιορτές των Υακινθίων, το περιεχόμενο των γευμάτων πιθανότατα δεν είχε μεταβληθεί σημαντικά από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Με βάση την διήγηση του Πολυκράτη, καθώς και άλλες αναφορές στις διατροφικές συνήθειες των Λακεδαιμονίων από τον ίδιο τόμο, μπορεί να επιχειρηθεί η ανασύσταση αυτών των γευμάτων. Πιο συγκεκριμένα, την πρώτη από τις τρεις μέρες των εορτασμών, οι συμμετέχοντες μοιράζονταν μία σούπα από βραστό κρέας, πιθανότατα χοιρινό. Αυτό το απλό συσσίτιο συνόδευε το συμβολικό πένθος για τον θάνατο του μυθολογικού Υάκινθου. Αντίθετα, τις επόμενες μέρες το εορταστικό γεύμα αποτελούνταν από επιτόπου μαγειρεμένο κρέας από τα ζώα που χρησιμοποιήθηκαν στη θυσία, ψωμί, τυρί, και διάφορα τραγήματα (γλυκίσματα όπως αποξηραμένα φρούτα)³⁵.

³⁰ Δεληβορριάς 1968. 2009.

³¹ Δημακοπούλου 2009, 95.

³² Για τα Μυκηναϊκά ειδώλια και την χρονολόγησή τους βλ. Demakorouliou 2012.

³³ Για τα ευρήματα της Μυκηναϊκής περιόδου βλ. Δημακοπούλου 1982.

³⁴ Vlachou 2017, 25.

³⁵ Bruit 1990, 163-167.

Η συνέχεια της πρακτικής των τελετουργικών γευμάτων φαίνεται και από την πλούσια σε ποσότητα και ποιότητα κεραμική που ήρθε στο φως από τις ανασκαφές³⁶. Πιο συγκεκριμένα, το κεραμικό σύνολο της Πρωτογεωμετρικής περιόδου αποτελείται από ανοιχτά σχεδόν στο σύνολό τους αγγεία, περιορισμένου σχηματολογίου, που συνδυάζονται με περιορισμένο αριθμό οστράκων από υδρίες ή αμφορείς. Κυριαρχούν ένας χαρακτηριστικός τύπος τροπιδωτού σκύφου με κωνική βάση και δύο κάθετες λαβές (Εικ. 2) και ένας πιο ρηχός τύπος λεκανίδος με δυο οριζόντιες λαβές (Εικ. 3). Η διαδικασία των τελετουργικών γευμάτων φαίνεται ότι βασιζόταν στην χρήση κυρίως αυτών των σκευών από τους συνδαιτυμόνες, για την κατανάλωση ποτού και φαγητού αντίστοιχα. Τα αρκετά μόνωτα κύπελλα (Εικ. 4) και οι κάνθαροι, όπως και τα ελάχιστα θραύσματα από κρατήρες (Εικ. 5)³⁷, προδίδουν την σημασία της από κοινού σπονδής και κατανάλωσης υγρών (μάλλον κρασιού) από τους προσκυνητές του ιερού ήδη από τον 10^ο αιώνα π.Χ..

Η κεραμική από τα μέσα του 9^{ου} μέχρι και τα τέλη του 8^{ου} αιώνα π.Χ. διαφοροποιείται ελαφρώς. Οι σκύφοι και τα κύπελλα συνεχίζουν να απαντούν σε μεγάλους αριθμούς, ωστόσο το σχήμα τους διαφοροποιείται υπό την επιρροή της κεραμικής του Άργους, της Αττικής και της Κορίνθου, δείγματα της οποίας θα έφταναν χωρίς αμφιβολία στη Σπάρτη την περίοδο εκείνη μέσω του εμπορίου. Τμήματα από τριποδικούς λέβητες (Εικ. 6), που χρονολογούνται στους ίδιους αιώνες, αποτελούν τις πρώτες σημαντικές υλικές ενδείξεις για την κατανάλωση φαγητού στο ιερό του Αμυκλαίου, καθώς θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί για το μαγείρεμα του πάνω από τη φωτιά. Παρατηρείται επίσης η παρουσία διαφόρων τριποδικών, χρηστικών αγγείων όπως λέβητες, λεκάνες και χύτρες, παράλληλα με μικρογραφικές εκδοχές τους που είχαν αναθηματικό χαρακτήρα³⁸.

Τα χρηστικά αγγεία από τους αποθέτες του λόφου του Αμυκλαίου ήταν λίγα. Αυτό ενδεχομένως αποδεικνύει πως μετά το πέρας των εορτασμών απομακρύνονταν από τον χώρο, στον οποίο παρέμεναν μόνο τα υπολείμματα της λατρείας. Ενισχύοντας αυτό το συμπέρασμα, την τελετουργική καταστροφή των αγγείων δείχνουν οι αιχμηρές ακμές σχεδόν όλων των οστράκων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα των οστράκων δεν διατηρεί ίχνη φωτιάς, με χαρακτηριστική

³⁶ Αναλυτικά για την τυπολογία της κεραμικής της Γεωμετρικής Σπάρτης βλ. Coulson 1985.

³⁷ Vlachou 2018, 102-104.

³⁸ Vlachou 2018, 105-108.

εξαίρεση ορισμένους κρατήρες μεγάλων διαστάσεων που παρουσιάζονται εξ ολοκλήρου καμμένοι. Τέλος, τα μικρογραφικά αγγεία είναι τυπολογικά παράλληλα με τα σύγχρονά τους σε κανονικές διαστάσεις. Μερικά εξ αυτών δεν είχαν τη δυνατότητα να φέρουν περιεχόμενο, καθιστώντας τα αυστηρά τελετουργικής σημασίας, ενώ άλλα ήταν πλήρως λειτουργικά³⁹.

Η μικρή ποικιλία και η έντονη ομοιομορφία των τύπων αγγείων της Πρωτογεωμετρικής περιόδου είναι μάλλον αποτέλεσμα του τοπικού χαρακτήρα του ιερού και της περιορισμένης κλίμακας των τελετών. Αντίθετα, η διαφοροποίηση τους και η εμφάνιση κεραμικής από άλλες περιοχές όπως το Άργος και η Αττική κατά τον 8^ο αιώνα π.Χ. και ιδιαίτερα μετά τα μέσα του, συμβαδίζουν με την ακμή του ιερού, τη διάδοση της φήμης του και την συμμετοχή στις διαδικασίες του ατόμων από περιοχές και εκτός της Λακωνίας⁴⁰. Ταυτόχρονα, τα αναθήματα αυξάνονται σε αριθμό, ποικιλία αλλά και αξία στα τέλη της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, πιθανότατα λόγω της ανάγκης επίδειξης πλούτου της πιο εύπορης μερίδας των συμμετεχόντων και της επιβολής τους στους υπόλοιπους, οι οποίοι δεν διέθεταν παρόμοια οικονομική επιφάνεια⁴¹.

2.2 Δεσποτικό: Ιερό του Απόλλωνα

Το Δεσποτικό είναι ένα μικρό νησί των Κυκλάδων με έκταση 7,65 τετραγωνικά χιλιόμετρα, ένα από τα τρία ακατοίκητα νησιά δυτικά της Αντιπάρου μαζί με το Στρογγυλό και το Τσιμνητήρι. Το σημερινό του όνομα οφείλει στους Δέσποτες που είχαν στην κατοχή τους το νησί κατά τον 18^ο αιώνα⁴², ενώ μέχρι και τα Ελληνιστικά χρόνια τα Δεσποτικό, Τσιμνητήρι και Αντίπαρος αποτελούσαν μια ενιαία μάζα, πριν χωριστούν λόγω της ανόδου της στάθμης της θάλασσας⁴³. Στο βορειότερο άκρο του νησιού, σε μια εύφορη χερσόνησο, στη θέση Μάντρα, αναπτύχθηκε μια εκτενής εγκατάσταση εντός των ορίων της οποίας δεσπόζει το ιερό του Απόλλωνα (Εικ. 7).

Το νησί επισκέφτηκε ο Άγγλος περιηγητής Theodore Bent, ο οποίος ήταν ο πρώτος στα τέλη του 19^{ου} αιώνα έγραψε για την παρουσία αρχαίων αρχιτεκτονικών

³⁹ Vlachou 2024, 338-339. 2018, 109-110.

⁴⁰ Για την χημική ανάλυση της κεραμικής βλ. Fenn κ.ά. 2014.

⁴¹ Vlachou 2018, 116.

⁴² Kourayos κ.ά. 2014, 93-95.

⁴³ Βλ. Poulos κ.ά. 2009.

καταλοίπων στην θέση Μάντρα⁴⁴. Το σημείο ερευνήθηκε ξανά από τον Νίκο Ζαφειρόπουλο το 1959, χωρίς όμως να γίνει ούτε τότε ενδελεχής ανασκαφή⁴⁵. Καταλυτική για την αλλαγή της πορείας της έρευνας στη θέση υπήρξε η επίσκεψη μιας ομάδας από Γερμανούς αρχιτέκτονες το 1980, καθώς από τις καταγραφές τους τοποθετήθηκαν χρονικά για πρώτη φορά ορισμένα από τα αρχιτεκτονικά μέλη στην Αρχαϊκή περίοδο⁴⁶. Τέλος, από το 1997 και έπειτα η συστηματική ανασκαφή διεξάγεται από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων υπό τη διεύθυνση του αρχαιολόγου Γιάννου Κουράγιου⁴⁷.

Η πρωιμότερη δραστηριότητα στη Μάντρα τοποθετείται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Στην περίοδο αυτή ανήκουν τα κατάλοιπα δυο αποσπασματικά σωζόμενων κτηρίων – Ξ και Ο – καθώς και μεγάλη ποσότητα κεραμικής⁴⁸. Στα Αρχαϊκά χρόνια η τελετουργική δραστηριότητα εδραιώνεται, όπως υποδεικνύει η κατασκευή του βωμού με τη μορφή μιας ημικυκλικής κατασκευής, αλλά και η ανακάλυψη πολλών αναθηματικών αντικειμένων, όπως το πήλινο είδωλο «δαιδαλικής» τεχνοτροπίας⁴⁹.

Από το 560 π.Χ. έως τα τέλη του 6^{ου} αιώνα, στην περιοχή των ήδη κατεστραμμένων κτηρίων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, διαμορφώνεται το τέμενος, σε μια έκταση περίπου 1600 τ.μ., αποτέλεσμα ενός πολύ καλά οργανωμένου χωροταξικού σχεδιασμού και αρχιτεκτονικής στρατηγικής. Η «Ημικυκλική Κατασκευή» ήταν στο κέντρο του. Η πρόσβαση ήταν δυνατή μέσω τριών πυλών στη βόρεια, ανατολική και νότια πλευρά του περιβόλου. Εκατέρωθεν κάθε πύλης, σειρές μικρών βοηθητικών δωματίων σχημάτιζαν «στοές»⁵⁰. Στον σχεδόν τετράγωνο περίβολο, δεσπόζει το Κτίριο Α που αποτελείται από τέσσερα δωμάτια, τα βορειότερα των οποίων, τα Δωμάτια Α1 και Α2, είναι τα πρωιμότερα και αναγνωρίστηκαν ως ναός και τα νοτιότερα τρία ως τελετουργικό εστιατόριο. Στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα προστέθηκε το ναόσχημο Κτίριο Δ στα βορειοδυτικά του περιβόλου, και το Κτίριο Ε βρισκόταν σε επαφή με το ανατολικό του τμήμα. Τα νέα κτίρια διαφοροποιούνται από όσα έστεκαν έως τότε στη θέση, καθώς πρόκειται για δείγματα μνημειακής αρχιτεκτονικής με επιμελώς κτισμένους τοίχους με ορθογωνισμένους λίθους ή και μαρμάρινους δόμους, με

⁴⁴ Bent 1885, 200.

⁴⁵ Ζαφειρόπουλος 1960, 247.

⁴⁶ Schuller 1985, 340-347, 353-357.

⁴⁷ Για αναλυτική παρουσίαση των ερευνών βλ. Kourayos 2018.

⁴⁸ Για τα πρωιμότερα οικοδομήματα του Δεσποτικού βλ. Alexandridou 2019.

⁴⁹ Βλ. Alexandridou 2018.

⁵⁰ Kourayos κ.ά. 2023, 8.

προστώα αποτελούμενα από μαρμάρινες κιονοστοιχίες, και προσθήκη αετωματικής στέγης στο ναό⁵¹.

Το ιερό του Απόλλωνα συνέχισε να αναπτύσσεται και κατά τους Κλασικούς και τους Ελληνιστικούς χρόνους. Κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, αναπτύσσεται οικισμός στα χαλάσματα των αρχαίων οικοδομημάτων. Η οριστική εγκατάλειψη του Δεσποτικού γίνεται τον 17^ο αιώνα⁵².

Τα ευρήματα από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου ωστόσο είναι αρκετά κατατοπιστικά. Πιο συγκεκριμένα, δύο είναι τα οικοδομήματα που εκτιμάται πως βρισκόνταν σε χρήση στο χρονικό διάστημα από τα τέλη του 9^{ου} έως τα τέλη του 8^{ου} αιώνα π.Χ., τα Κτήρια Ο και Ξ (Εικ. 8). Το δεύτερο φαίνεται πως διαδέχτηκε το πρώτο, καθώς για την ανέγερση του χρειάστηκε να καταστραφεί το νότιο τμήμα του Κτηρίου Ο. Τα δύο οικοδομήματα είχαν αρκετά διαφορετικό σχεδιασμό, με το μεν Κτήριο Ο να είναι απιδωτό και με προσανατολισμό βορρά-νότου, ενώ το Κτήριο Ξ ήταν ορθογώνιο με προσανατολισμό ανατολής-δύσης. Τα δύο οικοδομήματα φαίνεται πως είχαν διαφορετική χρήση, με το μεν κτήριο Ο να αποτελεί οικία, ίσως τοπικού άρχοντα. Από την άλλη, το κτήριο Ξ πιθανότατα ήταν λατρευτικού χαρακτήρα, χωρίς όμως να γνωρίζουμε την ακριβή χρήση του⁵³.

Το σημαντικότερο μέρος των ευρημάτων καταλαμβάνει η κεραμική. Η πλειονότητά της βρέθηκε σε ένα υγρό στρώμα χρώματος στα όρια του Κτηρίου Ο, το οποίο περιείχε επίσης οστά ζώων, ορισμένα μεταλλικά αντικείμενα (μεταξύ των οποίων και αρκετά μαχαίρια) και κάποια πήλινα ειδώλια ζώων⁵⁴. Η κεραμική σώζεται σε αρκετά αποσπασματική μορφή και με ελάχιστα συνανήκοντα όστρακα, ενώ οι ακμές αυτών παραμένουν αιχμηρές. Αυτή η κατάσταση των ευρημάτων υποδεικνύει την τελετουργική καταστροφή των αγγείων και την μετέπειτα απόθεσή τους σε παραπάνω από ένα σημεία⁵⁵. Πρόκειται κυρίως για παριανή κεραμική, χωρίς ωστόσο να λείπουν και δείγματα από περιοχές της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας. Απαρτίζεται στο μεγαλύτερο μέρος της από ανοιχτά σχήματα που σχετίζονται με την κατανάλωση τροφής και ποτού και φέρουν πλούσιο γραμμικό ή ζωικό διάκοσμο. Πιο αναλυτικά, σκύφοι (Εικ. 9), κάνθαροι και κύπελλα αποτελούν τα αγγεία πόσης του συνόλου, ενώ συμπληρώνονται

⁵¹ Για τα κτήρια του 6^{ου} αιώνα π.Χ. βλ. Kourayos κ.ά. 2014.

⁵² Kourayos κ.ά. 2023, 10.

⁵³ Alexandridou 2019, 193-199, 205.

⁵⁴ Για την αναλυτική παρουσίαση των ειδωλίων ζώων βλ. Alexandridou 2022.

⁵⁵ Alexandridou 2019, 198.

από σημαντικό αριθμό κρατήρων (Εικ. 10). Την εικόνα της ομαδικής οινοποίησης ολοκληρώνουν τα ελάχιστα κλειστά σχήματα, αμφορείς και υδρίες, καθώς και ορισμένοι αρύβαλλοι και κωνικές λήκυθοι Αργίτικης τεχνοτροπίας. Τα όστρακα από μαγειρικά σκεύη είναι ελάχιστα, ωστόσο δείχνουν την παρασκευή τροφής στο σημείο, η οποία έπειτα καταναλωνόταν σε πήλινα πινάκια⁵⁶.

Η κατανάλωση κρέατος είχε κεντρική θέση στα γεύματα που λάμβαναν χώρα στο σημείο, αν κρίνουμε από τις μεγάλες ποσότητες ζωικών οστών που βρέθηκαν σε στενή συνάφεια με την κεραμική. Μεγάλο μέρος τους φέρει ίχνη επεξεργασίας με τη χρήση μαχαιριών, μερικά από τα οποία μάλιστα βρέθηκαν στο ίδιο σημείο. Επίσης, ένα μικρό ποσοστό τους θα μπορούσε να αποτελεί κατάλοιπα θυσίας, καθώς παρουσιάζεται εντελώς απανθρακωμένο. Τα οστά προέρχονταν κυρίως από οικόσιτα ζώα, και πιο συγκεκριμένα από αιγοπρόβατα και χοίρους. Τα πρόβατα σφαγιάζονταν σε ηλικία μερικών ετών, πιθανότατα μετά και την εκμετάλλευσή τους για γάλα και μαλλί, ενώ οι αίγες και οι χοίροι ήταν μικρής ηλικίας. Μαζί με τα οστά των οικόσιτων ζώων είχαν απορριφθεί και κάποια οστά λαγού και ψαριών, όπως και κελύφη από μαλάκια και καρκινοειδή⁵⁷.

Συνοψίζοντας, τα υλικά κατάλοιπα από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στο Ιερό του Δεσποτικού αποκαλύπτουν ότι η ομαδική κατανάλωση τροφής και οίνου ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της δραστηριότητας. Πέραν από τον οικιστικό χαρακτήρα, τα εν λόγω γεύματα πιθανότατα είχαν και τελετουργικό χαρακτήρα, κρίνοντας από την επιτηδευμένη καταστροφή της κεραμικής και την συνύπαρξή της με απανθρακωμένα οστά και ειδώλια, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελούν αναθήματα. Ο χαρακτήρας των Κτηρίων Ο και Ξ δεν είναι ξεκάθαρος, ωστόσο το πρώτο φαίνεται πως είχε οικιστική (ίσως να πρόκειται για την κατοικία ενός τοπικού ηγεμόνα) και δευτερευόντως τελετουργική χρήση, ενώ το δεύτερο στέγαζε κυρίως τελετουργικά γεύματα⁵⁸. Στα χρόνια της χρήσης του Κτηρίου Ξ, δηλαδή στο δεύτερο μισό του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, η πρώιμη αυτή εκδοχή του ιερού γνώρισε την μεγαλύτερη ακμή της, καθώς οι αφιερώσεις αυξήθηκαν σε αριθμό και πλούτο. Δεν γνωρίζουμε την θεότητα που λατρευόταν στον χώρο καθ' αυτούς τους αιώνες, ωστόσο από την φύση των αναθημάτων έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι ήταν θηλυκού γένους⁵⁹. Βέβαια, είναι γνωστό πως στο Ιερό από τον 7^ο

⁵⁶ Kourayos κ.ά. 2017, 357-358.

⁵⁷ Alexandridou 2019, 200.

⁵⁸ Alexandridou 2019, 205.

⁵⁹ Kourayos κ.ά. 2017, 359-360.

π.Χ. αιώνα και μετά αποδέκτης των προσφορών ήταν ο Απόλλωνας, το όνομα του οποίου εμφανίζεται σε graffiti και dipinti στην επιφάνεια αρκετών αγγείων⁶⁰. Επομένως, για συνεχόμενους αιώνες η τοποθεσία της σημερινής Μάντρας αποτελούσε περιοδικά σημείο συγκέντρωσης και σύσφιξης των σχέσεων των κατοίκων, τόσο των ντόπιων όσο και επισκεπτών από κοντινά ή πιο μακρινά μέρη, για τη λατρεία της εκάστοτε τοπικής θεότητας.

2.3 Ερέτρια: Ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα

Το ιερό τέμενος του Δαφνηφόρου Απόλλωνα βρισκόταν περίπου στη μέση της απόστασης ανάμεσα στο λιμάνι και την ακρόπολη της αρχαίας πόλης της Ερέτριας (Εικ. 11), στο κέντρο της κατοικήσιμης περιοχής της πόλης⁶¹. Στο σημείο η ανθρώπινη παρουσία απαντά ήδη κατά τα Πρωτοελλαδικά χρόνια⁶². Η μετατροπή της περιοχής σε έλος απέτρεψε την κατοίκηση για αρκετούς αιώνες, έως την Πρώιμη εποχή του Σιδήρου (εικ. 12)⁶³. Ως το τέλος του 8^{ου} αιώνα., το επίκεντρο της λατρείας στο ιερό αποτελούσε ένα αψιδωτό οικοδόμημα⁶⁴, το οποίο αντικαταστάθηκε από έναν εκατόμπεδο ναό στα Πρώιμα Αρχαϊκά χρόνια. Ο εν λόγω ναός έδωσε, περί το 500 π.Χ., τη θέση του σε έναν εκατόμπεδο δωρικό περίπτερο⁶⁵. Χωρίς αμφισβήτηση παραμένει ωστόσο η κομβική θέση του ιερού στην πόλη της Ερέτριας και η καθοριστική συμβολή του στην εξέλιξή της.

Η περιοχή του ιερού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα ανασκάφηκε και τα ευρήματα αυτής δημοσιεύτηκαν συνοπτικά για πρώτη φορά κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα από τον Κ. Κουρουνιώτη⁶⁶, τα αναλυτικά αρχεία του οποίου όμως χάθηκαν στην καταστροφή της Σμύρνης το 1922⁶⁷. Έρευνες διεξήχθησαν ξανά από την Ι. Κωνσταντίνου μισό αιώνα αργότερα, χωρίς όμως να δημοσιευθούν ούτε αυτή τη φορά στο σύνολό τους⁶⁸. Ελβετοί αρχαιολόγοι το 1964 ανέσκαψαν εκ νέου την ευρύτερη περιοχή του ιερού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα και συνεχίζουν ως και σήμερα, υπό την

⁶⁰ Kourayos κ.ά. 2023, 135-136.

⁶¹ Auberson 1975, 12.

⁶² Για αναλυτική παρουσίαση της κεραμικής βλ. Müller-Celka κ.α. 2011.

⁶³ Verdan 2013, 40-42.

⁶⁴ Κωνσταντίνου 1952, 154-155.

⁶⁵ Για την περαιτέρω ανάλυση της αρχιτεκτονικής των ναών βλ. Auberson 1968.

⁶⁶ Βλ. Κουρουνιώτης 1899, 1900 και 1910.

⁶⁷ Κωνσταντίνου 1952, 154.

⁶⁸ Για τις μόνες δημοσιευμένες αναφορές στις εν λόγω ανασκαφικές έρευνες βλ. Κωνσταντίνου 1952, 1955.

διεύθυνση της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής, έρευνα η οποία έχει συνεισφέρει και τα σημαντικότερα αποτελέσματα⁶⁹.

Η επανεμφάνιση της ανθρώπινης δραστηριότητας στην περιοχή της Ερέτριας κατά τα Πρωτογεωμετρικά χρόνια είναι δύσκολο να συνδέεται με προηγούμενη χρήση της, καθώς τα οποιαδήποτε υλικά κατάλοιπα θα είχαν χαθεί χωρίς αμφιβολία στο βαλτώδες έδαφος⁷⁰. Όσον αφορά τον τύπο της εν λόγω εγκατάστασης, έχουν διατυπωθεί ως τώρα δύο κύριες θεωρίες. Ο Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν υποστηρίζει πως στο σημείο υπήρχε αρχικά οικισμός, όπου λάμβαναν χώρα και κάποιες λατρευτικές εκδηλώσεις, ο οποίος μετεξελίχθηκε σε ιερό⁷¹. Αντίθετα, ο Claude Bérard θεωρεί πως τα κτίσματα είχαν εξ αρχής θρησκευτικό χαρακτήρα⁷².

Σημαντικά στοιχεία για την φύση της δραστηριότητας στο ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου προσφέρουν τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας από τους πολυάριθμους λάκκους και αποθέτες. Χαρακτηριστικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κατάλοιπα από οικόσιτα ζώα (αμνοερίφια, βοοειδή, χοίροι, ιπποειδή και σκύλοι), καθώς αποτελούνται κυρίως από καμένα ή άκαυστα οστά της κεφαλής και των άκρων του σώματος, με χαρακτηριστική την σχεδόν ολοκληρωτική απουσία των σπονδύλων και των πλευρών. Κρίνοντας από την σύσταση των οστικών καταλοίπων, αυτά δεν θα μπορούσαν παρά να προέρχονται από έναν χώρο τεμαχισμού και επεξεργασίας κρέατος μετά τη σφαγή⁷³. Άξια αναφοράς είναι και η παρουσία κελυφών από θαλάσσια μαλάκια, αυτόχθονα στην περιοχή της Ερέτριας, τα οποία πιθανότατα αποτελούσαν πηγή τροφής⁷⁴. Την εικόνα ενός χώρου παρασκευής φαγητού ενισχύουν και τα ελάχιστα φυτικά κατάλοιπα του λάκκου απορριμμάτων Fo221. Πρόκειται για απανθρακωμένους πυρήνες από ελιές και σπόρους σίτου, χαρακτηριστικά συστατικά ενός γεύματος⁷⁵.

Στο σύνολο της λεπτής κεραμικής της εποχής από τον χώρο του ιερού του Απόλλωνα κυριαρχούν τα ανοιχτά αγγεία πόσης, μικρών διαστάσεων. Στα πρώτα χρόνια του ιερού, τα σχήματα που εμφανίζονται είναι απλά κύπελλα και σκύφοι, οι οποίοι αρχικά συμπληρώνονται και αργότερα σχεδόν αντικαθίστανται από τις κοτύλες. Σκεύη συναφή

⁶⁹ Verdán 2013, 30-35.

⁷⁰ Verdán 2013, 173.

⁷¹ Μαζαράκης-Αινιάν 1997, 58-63.

⁷² Βλ. Bérard 1998 και 2007.

⁷³ Verdán 2013, 246-247.

⁷⁴ Βλ. Verdán 2013, 255-266.

⁷⁵ Verdán 2013, 267-269.

με την ανάμιξη, το σερβίρισμα και την αποθήκευση του οίνου (κρατήρες, πρόχοι, οινοχόες, υδρίες) χρησιμοποιούνται σε όλες τις φάσεις του ιερού. Δεν φαίνεται να λάμβανε χώρα κάποιος τύπος τελετουργικής καταστροφής της κεραμικής, καθώς ο κατακερματισμός της δικαιολογείται επαρκώς από τον τρόπο απόρριψής τους και τους αιώνες συνεχούς χρήσης του σημείου. Ακόμη, ορισμένα από τα όστρακα φέρουν σημάδια επισκευής με τη χρήση συνδέσμων από μόλυβδο και πίσσα, επιβεβαιώνοντας τον χρηστικό τους χαρακτήρα⁷⁶.

Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει στο Κτήριο 150, το οποίο εντοπίστηκε ακριβώς απέναντι από τον μετέπειτα ναό του Απόλλωνα⁷⁷. Το συγκεκριμένο αψιδωτό κτήριο ήταν μικρών διαστάσεων, ενώ η σημασία του για τη λειτουργία του ιερού αποδεικνύεται από το γεγονός ότι χτίστηκε μάλιστα και δεύτερη φορά στο ίδιο ακριβώς σημείο, μετά την άνοδο του επιπέδου του εδάφους λόγω ποτάμιων αποθέσεων. Στο πίσω μέρος του εσωτερικού του κτηρίου βρέθηκε *in situ* ένας κρατήρας μεγάλων διαστάσεων, με το πόδι του στερεωμένο σε μια βάση από πηλό στο δάπεδο και άλλους δύο εκατέρωθέν του. Διασκορπισμένη σε όλο το δάπεδο βρέθηκε μια μεγάλη ποικιλία από όστρακα κεραμικής. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για αγγεία πόσης όπως σκύφοι (Εικ. 13), κύπελλα (Εικ. 14), πρόχοι και ένας αμφορέας, μαγειρικά σκεύη, καθώς και κάποια σκεύη πρακτικής χρήσης όπως ένας ηθμός. Τα αντικείμενα αναθηματικού χαρακτήρα, όπως οι μικρογραφικές υδρίες, εμφανίζονται σε μικρούς αριθμούς. Επομένως, η κύρια χρήση του οικοδομήματος φαίνεται πως ήταν η παρασκευή και η τέλεση ομαδικών γευμάτων, κρίνοντας και από την παρουσία ποσότητας από οστά ζώων στο εσωτερικό του⁷⁸.

Ο Βόρειος Χώρος Θυσιών παρουσιάζει μια εικόνα αρκετά διαφορετική. Το οστεολογικό υλικό που συλλέχθηκε περιμετρικά του βωμού αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από καμένα ή απανθρακωμένα οστά αιγοπροβάτων. Καθώς πρόκειται για οστά των οπίσθιων άκρων, ταυτοποιούνται εύκολα σαν κατάλοιπα της τελετουργικής διαδικασίας της θυσίας⁷⁹. Τα μέρη του σφαγίου που δεν αφιερώνονταν στη θεότητα προφανώς μαγειρεύονταν και καταναλώνονταν σε κάποια γειτονική τοποθεσία. Η κεραμική που συνοδεύει τα οστά αποτελείται κυρίως από ανοιχτά αγγεία πόσης, δηλαδή σκύφους, κύπελλα και κανθάρους⁸⁰. Ειδικής αναφοράς χρήζει η παρουσία πολλών

⁷⁶ Verdán 2013, 105-107, 114-119.

⁷⁷ Verdán 2013, Index 3, "Structures", 150.

⁷⁸ Verdán 2013, 200-201.

⁷⁹ Huber 2003, 175-178.

⁸⁰ Huber 2003, 64.

χαρακτηριστικών μικρογραφικών υδριών, ενός σχήματος με αποκλειστικά τελετουργική, αναθηματική χρήση(Εικ. 15)⁸¹.

Συνοψίζοντας, η τελετουργική δραστηριότητα στην περιοχή κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου φαίνεται από τα ως τώρα δεδομένα να επικεντρώνεται σε δύο σημεία: στο ιερό του Απόλλωνα και τον περιβάλλοντα χώρο του και στον γειτονικό Βόρειο Χώρο Θυσιών. Τα δύο αυτά σημεία βρίσκονται σε απόσταση μόλις 60 μέτρων⁸². Η αρχή της χρήσης του Βόρειου Χώρου Θυσιών σηματοδοτείται από την κατασκευή ενός κυλινδρικού βωμού στα μέσα του 8^{ου} αιώνα π.Χ.⁸³, ενώ αυτή του χώρου του ιερού προηγείται για μερικές δεκαετίες και τοποθετείται από τα τέλη του 9^{ου} έως τις αρχές του 8^{ου} π.Χ. αιώνα⁸⁴. Επομένως, παρά τις διακριτές διαφορές στα ευρήματά τους, πρέπει να υποθέσουμε ότι οι δύο προαναφερθέντες χώροι συνδέονταν στενά μεταξύ τους. Αφιερωμένοι κατά πάσα πιθανότητα σε διαφορετικές θεότητες⁸⁵, οι δύο βωμοί συγκέντρωναν τους κατοίκους της περιοχής, ανεξαρτήτως φύλου⁸⁶, για την τέλεση θυσιών και τελετουργικών γευμάτων.

2.4 Ισθμία: Ιερό του Ποσειδώνα

Το Ιερό του Ποσειδώνα στην Ισθμία αποτελούσε τον κυριότερο τόπο λατρείας της περιοχής της Κορίνθου⁸⁷, στο κέντρο μιας ελαφρώς επικλινούς πεδιάδας, 6 χιλιόμετρα ανατολικά από την πόλη της αρχαίας Κορίνθου και περίπου 1,5 χιλιόμετρα από τα νερά του κόλπου του Σαρωνικού, πλησίον του σημερινού οικισμού της Κυρά Βρύσης⁸⁸. Η επιλογή της συγκεκριμένης τοποθεσίας για την ίδρυση ενός τόσο σημαντικού χώρου λατρείας δεν θα μπορούσε να είναι τυχαία, εφόσον αποτελούσε ένα από τα ελάχιστα ομαλά σημεία στην περιοχή και μέσω αυτού διέρχονταν οι δρόμοι από την Αθήνα προς

⁸¹ Huber 2003, 48-53.

⁸² Verdán 2013, 224.

⁸³ Huber 2003, 27.

⁸⁴ Verdán 2013, 42.

⁸⁵ Ο Βόρειος Χώρος Θυσιών έχει θεωρηθεί από κάποιους ότι είναι αφιερωμένος στην Άρτεμη, βλ. Huber 2003, 164.

⁸⁶ Έχει διατυπωθεί και η υπόθεση πως ο Βόρειος Χώρος Θυσιών, ως ιερό της Αρτέμιδος, απευθυνόταν κυρίως στον γυναικείο πληθυσμό, ωστόσο δεν φαίνεται να τεκμηριώνεται επαρκώς, βλ. Huber 2003, 166.

⁸⁷ Για το αντικείμενο της λατρείας στο ιερό κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου υπάρχουν αρκετές θεωρίες, αναλυτικά βλ. Morgan 1999, 340-343.

⁸⁸ Morgan 1999, 431.

την Κόρινθο και από τον Σαρωνικό στον Κορινθιακό κόλπο⁸⁹. Επομένως, αποτελούσε μια θέση γεωγραφικά κομβική για τους πληθυσμούς της ευρύτερης περιοχής.

Την περιοχή του ιερού ανέσκαψε συστηματικά πρώτος ο Oscar Broneer το 1952 του Πανεπιστημίου του Chicago, το οποίο και συνέχισε τις έρευνες στις επόμενες δεκαετίες. Την σκυτάλη πήρε αργότερα το Πολιτειακό Πανεπιστήμιο του Ohio με τον Timothy E. Gregory, ενώ από το 2020 οι ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή διεξάγονται υπό τον Jon M. Frey του Πολιτειακού Πανεπιστημίου του Michigan, υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα⁹⁰.

Η κοιλάδα της Ισθμίας διασώζει ίχνη ανθρώπινης δραστηριότητας από τους Νεολιθικούς Χρόνους, ωστόσο από την περίοδο δεν έχουν απομείνει άλλα κατάλοιπα πέρα από ελάχιστα όστρακα, αναμειγμένα με αντίστοιχα Μυκηναϊκά⁹¹. Δεν υπάρχουν κατάλοιπα της Μεσοελλαδικής περιόδου⁹², αλλά μόνο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Από την ανάλυση της C. Morgan, με γνώμονα και τα ευρήματα των ανασκαφών, δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί η ύπαρξη κάποιου ιερού σε αυτούς τους αιώνες, αλλά μόνο οικισμού⁹³. Έπειτα από μια ακόμα σύντομη περίοδο εγκατάλειψης της περιοχής στον 11^ο π.Χ. αιώνα (πιθανής διάρκειας περίπου 50 ετών)⁹⁴, στο σημείο επανέρχονται οι κάτοικοι της περιοχής και ιδρύεται ανοιχτό, υπαίθριο ιερό στο πλάι του δρόμου⁹⁵. Η λατρεία στην περιοχή συνεχίζεται με τον ίδιο τρόπο και αυξάνεται μέχρι και τον 7^ο αιώνα π.Χ., γεγονός που δημιουργεί την ανάγκη ανέγερσης του πρώτου αρχαϊκού ναού⁹⁶. Μετά την καταστροφή του ναού από πυρκαγιά στα μέσα του 5^{ου} αιώνα, στη θέση του κατασκευάστηκε νέος ναός με παρεμφερή κάτοψη⁹⁷. Ο εν λόγω ναός είχε την ίδια τύχη με τον προηγούμενο, ίσως κατά την εισβολή των Βησιγόθων του Αλάρικου το 396 π.Χ.⁹⁸. Αυτό σήμανε και το προσωρινό τέλος της λατρευτικής δραστηριότητας στο σημείο, ενώ τα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού χρησιμοποιήθηκαν τις επόμενες δεκαετίες στην κατασκευή του Εξαμίλιου τείχους⁹⁹. Τέλος, από τα μέσα του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα έως τις αρχές

⁸⁹ Morgan 1999, 305. Gebhard και Hemans 1992, 51-52.

⁹⁰ Επίσημη ιστοσελίδα της ανασκαφής στην Ισθμία από το Πολιτειακό Πανεπιστήμιο του Michigan: [<https://msuisthmia.org/>]

⁹¹ Morgan 1999, 180-181.

⁹² Morgan 1999, 353.

⁹³ Morgan 1999, 312-314.

⁹⁴ Morgan 1999, 259.

⁹⁵ Morgan 1999, 338-340.

⁹⁶ Για την αναλυτική παρουσίαση του αρχαϊκού ναού βλ. Broneer 1971 και Gebhard 2001.

⁹⁷ Βλ. Broneer 1971.

⁹⁸ Βλ. Beaton και Clement 1976.

⁹⁹ Βλ. Clement 1975.

του 3ου, στο σημείο λειτουργούσε ρωμαϊκό ιερό αφιερωμένο στον ήρωα Παλαίμονα ή Μελικέρτη¹⁰⁰.

Η Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου αποτέλεσε την περίοδο ίδρυσης και εδραίωσης του ιερού. Η τελετουργική δραστηριότητα στην εποχή φαίνεται πως επικεντρώνεται κυρίως στην ανατολική και νοτιοανατολική πλευρά της κοιλάδας της Ισθμίας (εικ. 16). Στο συγκεκριμένο σημείο και πιο συγκεκριμένα στην αποκαλούμενη από τους ανασκαφείς Ανατολική Αναβαθμίδα 1 εντοπίζεται και το μοναδικό ίχνος κάποιας μόνιμης ή προσωρινής κατασκευής που χρονολογείται στους συγκεκριμένους αιώνες. Πρόκειται για ίχνη ξύλου και έναν αριθμό από οπές στην μάργα του εδάφους, κατάλληλες για την στήριξη πασσάλων οικοδομήματος, ίσως μιας καλύβας για την στέγαση προσκυνητών ή αναθημάτων¹⁰¹.

Στην επίχωση κάποιων από τα άνθηρα του ανατολικού ιερού, καθώς και στη βάση του αρχαϊκού βωμού¹⁰², παρατηρείται ένα στρώμα τέφρας με οστά ζώων, αναμειγμένα με όστρακα κεραμικής. Η εν λόγω κεραμική είναι στην πλειονότητά της παλαιότερη του 800 π.Χ., γεγονός που ίσως χρονολογεί αντίστοιχα και το στρώμα τέφρας. Αυτό ωστόσο δεν μπορεί να δηλωθεί με βεβαιότητα, καθώς οι αποθέσεις τέφρας δεν βρέθηκαν από φυσικά αίτια στο σημείο, αλλά χρησιμοποιήθηκαν για άγνωστο λόγο ως επίχωση σε οικοδομικές εργασίες στο ιερό κατά τον 6^ο αιώνα. Όσον αφορά τα οστά, αυτά που βρίσκονται σε συνάφεια με τη Γεωμετρική κεραμική φέρουν ίχνη καύσης σε μεγάλο ποσοστό, συνεπώς αποτελούν ξεκάθαρα υπολείμματα θυσίας. Ο τόπος προέλευσης της τέφρας και των οστών δεν είναι γνωστός, αλλά πιθανότατα είτε ταυτίζεται με τη θέση του μεταγενέστερου αρχαϊκού βωμού είτε δεν απέχει πολύ από αυτή¹⁰³.

Οι μεγάλες ποσότητες οστών ζώων που βρέθηκαν στο έδαφος της κοιλάδας της Ισθμίας δεν αφήνουν αμφιβολία για την κατανάλωση κρέατος από τους μετέχοντες στις τελετουργίες. Ωστόσο, δεν είναι βέβαιος ο τρόπος με τον οποίο γινόταν αυτό, καθώς κανένα από τα πηλίνα σχήματα δεν θα μπορούσε να παίξει το ρόλο του πινακίου. Η συγκεκριμένη απουσία ίσως εξηγείται από την χρήση πινακίων από υλικά που δεν διατηρούνται (όπως το ξύλο), ενώ έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι κάποια από τα σχήματα (σκύφοι, κύπελλα κλπ.) ίσως είχαν διττή χρήση, για την κατανάλωση υγρών και

¹⁰⁰ Gebhard κ.α. 1998, 428-433, 436-444.

¹⁰¹ Morgan 1999, 195-212.

¹⁰² Gebhard 1992, 41-42.

¹⁰³ Gebhard 1992, 15-16.

στερεών¹⁰⁴. Τέλος, ίσως το φαγητό να καταναλωνόταν σε στερεή μορφή και με το χέρι, πράγμα που θα καθιστούσε περιττό κάποιο ειδικό σκεύος.

Από τον πρώτο αιώνα χρήσης του γεωμετρικού ιερού, όστρακα λεπτής, κορινθιακής κεραμικής είναι τα μόνα φορητά ευρήματα των ανασκαφικών ερευνών. Πρόκειται σχεδόν αποκλειστικά για ανοιχτά αγγεία πόσης, και πιο συγκεκριμένα σκύφους, κύπελλα με ψηλή βάση, κανθάρους και ελάχιστα όστρακα από κρατήρα. Από τα μέσα του 9^{ου} αιώνα και έπειτα, η παρουσία των σκύφων μειώνεται αρκετά, ενώ αυξάνεται αυτή των κυπέλλων με ψηλή ή κυρίως με επίπεδη βάση (εικ. 17), ενώ έχουμε και την εμφάνιση του σχήματος των κοτυλών (εικ. 18)¹⁰⁵. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ισχνή, αν και συνεχώς αυξανόμενη, παρουσία των κλειστών αγγείων που χρονολογούνται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στο ιερό της Ισθμίας. Αγγεία που σχετίζονται με την ομαδική κατανάλωση οίνου, όπως οι οινοχόες (εικ. 19), εμφανίζονται σε όλο και μεγαλύτερους αριθμούς¹⁰⁶. Αυτή η εξέλιξη ίσως να σχετίζεται με την αύξηση της προσέλευσης στο ιερό και κατ' επέκταση στα τελετουργικά γεύματα, γεγονός που δημιούργησε αυξημένες ανάγκες οι οποίες έπρεπε να καλυφθούν.

Η διαδικασία της παρασκευής και κατανάλωσης τροφής προφανώς απαιτούσε και τη χρήση σκευών αποκλειστικά χρηστικών. Δυστυχώς, τα λίγα σχετικά όστρακα πίθων και άλλων σχημάτων που σώζονται από το ιερό της Ισθμίας είναι δύσκολο να αναγνωριστούν και σχεδόν αδύνατο να χρονολογηθούν, καθώς βρίσκονται σε αρκετά αποσπασματική κατάσταση. Οι ίδιες δυσκολίες απαντούν και στην περίπτωση αποθηκευτικών σκευών όπως οι αμφορείς¹⁰⁷.

Οι συμμετέχοντες στις δραστηριότητες του ιερού φαίνεται πως προέρχονταν κυρίως από την ευρύτερη περιοχή της Κορίνθου, αν και η παρουσία μικρής ποσότητας αττικής κεραμικής χρονολογούμενης στον 8^ο αιώνα επιβεβαιώνει την επαφή και με πληθυσμούς από άλλες περιοχές, όπως τα Μέγαρα. Όσον αφορά το φύλο αυτών, πέραν από τους ενήλικους άνδρες, η παρουσία γυναικών πρέπει να υποτεθεί λόγω της φύσης ορισμένων ευρημάτων, καθώς ειδώλια και απλά κοσμήματα εμφανίζονται ως αναθήματα από την Ύστερη πρωτογεωμετρική περίοδο και έπειτα¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Morgan 1999, 322-323.

¹⁰⁵ Morgan 1999, 78-84, 261-264, 373.

¹⁰⁶ Morgan 1999, 393.

¹⁰⁷ Morgan 1999, 289-291.

¹⁰⁸ Morgan 1999, 291-294.

2.5 Καλαπόδι: Ιερό του Απόλλωνα των Αβών

Το ιερό του Απόλλωνα των Αβών βρίσκεται σε μικρή απόσταση στα ανατολικά του σημερινού, ομώνυμου οικισμού (Εικ. 27). Στη θέση ήταν ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ήδη πριν από την έναρξη της ανασκαφής, όσα δεν είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό από τους κατοίκους της περιοχής. Αναπτυσσόταν σε έναν χαμηλό λόφο στο ανατολικό άκρο της αρχαίας Φθιώτιδας και η κομβική του θέση το καθιστούσε έναν σημαντικό σταθμό στη διαδρομή από την Θεσσαλία προς τη νότια Ελλάδα, καθώς και για την έξοδο από την κοιλάδα του Κηφισού στο Αιγαίο πέλαγος¹⁰⁹.

Ο πρώτος περιηγητής που επισκέφθηκε τη θέση ήταν ο Άγγλος κληρικός G. Wheeler, ο οποίος παρατηρεί την ύπαρξη θεμελίων και αρχιτεκτονικών καταλοίπων από αρχαία κτίσματα και ιδιαίτερα κιόνων ενός ναού από λευκό μάρμαρο¹¹⁰. Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή ξεκινά για πρώτη φορά το 1906 από τον Γ. Σωτηριάδη για την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, ωστόσο τα αποτελέσματα της δεν δημοσιεύονται ποτέ και χάνονται στη συνέχεια. Το ιερό θα ανασκαφεί συστηματικά ξεκινώντας από το 1973 από τον R. Felsch για το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, ενώ οι ανασκαφικές έρευνες θα συνεχιστούν και θα επεκταθούν από τον W.D. Niemeier κατά το διάστημα 2004-2013 και την K. Sporn από το 2014 έως και σήμερα¹¹¹.

Τα ευρήματα των ανασκαφών τοποθετούν την πρωιμότερη ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή στον 15^ο αιώνα π.Χ. Ξεκινώντας από το 1400 π.Χ. περίπου, στο ιερό ανεγέρθηκαν συνολικά δέκα ναϊκά οικοδομήματα διαδεχόμενα το ένα το άλλο, καλύπτοντας χρονικό διάστημα περίπου δεκαπέντε αιώνων. Οι τρεις πρώτοι ναοί χρονολογούνται στην Εποχή του Χαλκού, ενώ οι επόμενοι τέσσερις καλύπτουν όλη τη διάρκεια της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, γεγονός που υποδηλώνει την αδιάλειπτη συνέχεια της λατρείας στο σημείο. Τον προσωρινό ναό των αρχών του 6^{ου} αιώνα π.Χ. διαδέχεται σύντομα ένας ακόμα αρχαϊκός, ο οποίος καίγεται από τους Πέρσες¹¹². Η καταστροφή του ιερού από τους Πέρσες δεν σημαίνει και το τέλος της λατρείας στην περιοχή, καθώς και στα κλασικά χρόνια παρατηρείται η ανέγερση νέων λατρευτικών

¹⁰⁹ Sporn και Γρηγορόπουλος 2024, 21-26.

¹¹⁰ Wheeler 1682, 463.

¹¹¹ Sporn και Γρηγορόπουλος 2024, 16, 31-41.

¹¹² Niemeier 2024, 59.

οικοδομημάτων. Ο τελευταίος ναός στο σημείο χτίζεται στα ερείπια των προηγούμενων στα ρωμαϊκά χρόνια, κατά την πρώιμη αυτοκρατορική εποχή¹¹³.

Από την πρώτη στιγμή των ερευνών είχαν τεθεί δύο βασικά ερωτήματα: Ποιο ήταν το συγκεκριμένο ιερό και ποια θεότητα ήταν ο αποδέκτης της λατρείας σε αυτό. Οι πρώτοι ανασκαφείς είχαν ταυτίσει το ιερό με αυτό της Άρτεμης Ελαφηβόλου της Υάμπολης. Σε αυτό το συμπέρασμα συνηγορούσε και η πληθώρα ευρημάτων σχετικών με τη θεά (επιγραφές, παραστάσεις κ.ά.) Ωστόσο, νεότερα επιγραφικά ευρήματα από την περιοχή οδήγησαν τους ερευνητές στην ταύτιση του ιερού με το φημισμένο μαντείο του Απόλλωνα των Αβών¹¹⁴.

Σημαντικές πληροφορίες για την φύση της τελετουργικής δραστηριότητας στο ιερό κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου δίνει η μεγάλη ποσότητα κεραμικής που ήρθε στο φως από τις ανασκαφικές έρευνες. Πρόκειται στο μεγαλύτερο ποσοστό της για χονδροειδή κεραμική, συγκεκριμένα χειροποίητα, μαγειρικά και αποθηκευτικά σκεύη, όπως πίθοι. Η λεπτή κεραμική εκπροσωπείται από τα αναμενόμενα για τα ιερά της εποχής αγγεία πόσης και πιο συγκεκριμένα από σκύφους (Εικ. 28) και κύπελλα (Εικ. 29) που συνυπάρχουν με σχήματα αγγείων για την ανάμειξη και την αποθήκευση του οίνου, όπως κρατήρες και αμφορείς. Τα δείγματα τροχίλατης κεραμικής αυξάνονται από τον 10^ο αιώνα και εξής, ενώ ο γραπτός διάκοσμος γίνεται πιο περίτεχνος και απαντά σε όλο και μεγαλύτερο ποσοστό των σκευών¹¹⁵.

Η κεραμική είναι κατά κύριο λόγο προϊόν ενός τοπικού εργαστηρίου, με ελάχιστες εξαιρέσεις, φαινόμενο που παρατηρείται και στα πρωιμότερα όστρακα που χρονολογούνται στα Υστερομυκηναϊκά και Υπομυκηναϊκά χρόνια¹¹⁶. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η κατανομή των graffiti στα αγγεία πόσης. Πιο συγκεκριμένα, μόνο σε λαβές από κύπελλα έχουν παρατηρηθεί δείγματα χαραγμάτων (Εικ. 30), τα οποία δεν έχουν εμφανιστεί σε κανέναν από τους σκύφους. Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει στην απόδοση ενός τελετουργικού χαρακτήρα στα κύπελλα του ιερού στο Καλαπόδι. Οι σκύφοι από την άλλη, πέραν από τον χρηστικό τους χαρακτήρα ως αγγεία πόσης θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται και ως σκεύη για την κατανάλωση της τροφής στα

¹¹³ Felsch 1996, XVI-XVII. 6. Chronologie. Sporn και Γρηγορόπουλος 2024, 69.

¹¹⁴ Βλ. Prignitz 2014. Sporn και Γρηγορόπουλος 2024, 59-61.

¹¹⁵ Jacobs-Felsch 1996, 99-102.

¹¹⁶ von Miller 2024, 80-79.

γεύματα, πράγμα που θα εξηγούσε και την παντελή απουσία πινακίων και αντίστοιχων σκευών σεβριρίσματος από το σύνολο της ευρεθείσας κεραμικής¹¹⁷.

Η κεντρική θέση των τελετουργικών γευμάτων στη λατρευτική διαδικασία στο ιερό του Απόλλωνα των Αβών καθίσταται προφανής και από ένα ακόμα πολύ σημαντικό εύρημα. Στα ανατολικά των ναών που χρονολογούνται στον 7^ο αιώνα π.Χ., η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως λίθινο περίβολο. Παρά το γεγονός ότι η εν λόγω περιφραξη χρονολογείται στα Πρώιμα Αρχαϊκά χρόνια, από αυτή μπορούν να εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα για τις λατρευτικές δραστηριότητες και στους αμέσως προηγούμενους αιώνες, στους οποίους και επικεντρώνεται η παρούσα έρευνα. Το εσωτερικό του περιβόλου βρέθηκε γεμισμένο με τέφρα και θρυμματισμένα οστά ζώων. Τα οστά προέρχονταν από μέρη των ζώων που δεν χρησιμοποιούνταν στην τελετή της θυσίας, καθώς απουσίαζαν οι σπόνδυλοι εντελώς, επομένως πρέπει να θεωρηθούν ως υπολείμματα γευμάτων. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύει και η παρουσία περίπου 200 μαχαιριών στο εσωτερικό και περιμετρικά του λίθινου περιβόλου. Η απανθρακωμένη και αποσπασματική κατάσταση διατήρησής τους υποδηλώνει πως μετά την ολοκλήρωση των γευμάτων τα οστά τοποθετούνταν ξανά στην πυρά. Η καύση δεν γινόταν στο εσωτερικό του χώρου αλλά σε άλλο άγνωστο σημείο, καθώς δεν υπήρχαν ίχνη καύσης στους λίθους του περιβόλου. Συνεπώς πρόκειται για μια δευτερογενή απόθεση του συγκεκριμένου υλικού, πράγμα που φανερώνει την μεγάλη σημασία του στη λειτουργία του ιερού¹¹⁸.

2.6 Κολώνα Αίγινας: Ιερό του Απόλλωνα

Το ακρωτήριο της Κολώνας (Εικ. 20), στη δυτική πλευρά του νησιού της Αίγινας, κατοικήθηκε τουλάχιστον από την 4^η χιλιετία π.Χ. Η τόσο πρόωμη παρουσία ανθρώπων στο σημείο οφειλόταν στην ιδανική από όλες τις απόψεις αρχιτεκτονική του τοπίου. Οι ρηχοί μικροί κόλποι στα βόρεια και στα νότια, σε κοντινή απόσταση, αποτελούν φυσικά λιμάνια, ενώ στην ενδοχώρα σχηματίζεται μια εύφορη κοιλάδα, κατάλληλη για καλλιέργεια. Ταυτόχρονα, η τοποθεσία περικλείεται από απότομους γκρεμούς στις τρεις

¹¹⁷ von Miller 2024, 82.

¹¹⁸ Ekroth 2017, 42-43.

πλευρές της, που φτάνουν σε ύψος 12 περίπου μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας¹¹⁹. Ο λόφος πήρε το σημερινό του όνομα από τον ένα και μοναδικό κίονα του ναού του Απόλλωνα που σώζεται μετά από τόσους αιώνες στην αρχική, περίοπτη θέση του¹²⁰.

Παρά το ενδιαφέρον ξένων περιηγητών και αρχαιολόγων, η πρώτη οργανωμένη ανασκαφική έρευνα στην ακρόπολη έγινε από τον Βαλέριο Στάη το 1894¹²¹. Ο A. Furtwängler προχώρησε σε ανασκαφές κυρίως στην περιοχή του ναού, από το 1903 έως το 1907, χωρίς όμως να δημοσιεύσει κάτι. Οι έρευνες συνεχίστηκαν στο σύνολο της περιοχής από μια πληθώρα αρχαιολόγων για λογαριασμό της Βαυαρικής Ακαδημίας των επιστημών, ενώ προς τα τέλη του 20^{ου} αιώνα με τον H. Walter οι έρευνες πέρασαν στα χέρια του πανεπιστημίου του Salzburg, όπου βρίσκονται μέχρι και σήμερα¹²².

Ανθρώπινη δραστηριότητα σε μόνιμη βάση εμφανίζεται στον λόφο του ακρωτηρίου της Κολώνας ήδη από τα τέλη της 4^{ης} π.Χ. χιλιετίας, με την ίδρυση του πρώτου οικισμού. Τον πρώτο αυτό μικρού μεγέθους οικισμό διαδέχθηκαν λόγω καταστροφής ή άλλων, άγνωστων λόγων άλλοι δέκα, σταθερά αυξανόμενης έκτασης, πλούτου και σημασίας¹²³. Οι κάτοικοι της Κολώνας φαίνεται πως είχαν ανακαλύψει από πολύ νωρίς τις νέες δυνατότητες στην κατασκευή εργαλείων και όπλων που τους προσέφερε η επεξεργασία μετάλλων, και πιο συγκεκριμένα του χαλκού και του μόλυβδου, καθώς στην περιοχή υπήρχε το αρχαιότερο γνωστό χυτήριο του ελλαδικού χώρου χρονολογούμενο περί το 2300 π.Χ¹²⁴. Το σημείο σταμάτησε σταδιακά να κατοικείται στα τέλη της 2^{ης} χιλιετίας, για λόγους για τους οποίους μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν¹²⁵. Πιθανότατα συνδέεται με την γενικευμένη, ταυτόχρονη παρακμή των αστικών κέντρων του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου. Χρειάστηκε να περάσουν περίπου δύο αιώνες για να κατοικηθεί ξανά το ακρωτήριο της Κολώνας. Άποικοι, από την βορειοανατολική Πελοπόννησο όπως δείχνουν τα ταφικά τους έθιμα¹²⁶, αλλά με επιρροή και από την Αθήνα κρίνοντας από την κεραμική τους¹²⁷, εγκαταστάθηκαν στα ερείπια

¹¹⁹ Felten 2007, 12.

¹²⁰ Walter 2004, 12.

¹²¹ Στάης 1895, 193-264.

¹²² Από την επίσημη ιστοσελίδα της ανασκαφής Αίγινας-Κολώνας: [<https://www.aegina-kolonna.at/forschungsgeschichte/>]

¹²³ Για την εξέλιξη των οικισμών της Κολώνας βλ. Walter 2004.

¹²⁴ Walter 2004, 56-60.

¹²⁵ Felten 2007, 19.

¹²⁶ Hiller 2003, 14-15.

¹²⁷ Jarosch-Reinholdt 2009, 45.

του παλιού οικισμού. Στα τέλη του 7^{ου} αιώνα, ο οικισμός μεταφέρθηκε γύρω από το λόφο, αφήνοντας μόνο το ιερό στην κορυφή¹²⁸. Το εν λόγω ιερό έφτασε στην ακμή του στα τέλη του 6^{ου} αιώνα όταν και κατασκευάστηκε ο μνημειακός ναός του Απόλλωνα¹²⁹.

Η λατρευτική δραστηριότητα στην περιοχή κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου τεκμαίρεται και από την κεραμική που βρέθηκε. Μια ποσότητα από «ιερά» σκεύη της περιόδου, τα οποία χρησιμοποιούνταν στις λατρευτικές τελετές, βρέθηκαν σε βόθρο στην ανατολική πλευρά του μεταγενέστερου ναού¹³⁰. Παράλληλα με τις ίδιες τις τελετές, στον χώρο λάμβαναν χώρα και συμπόσια ή γεύματα, όπως φαίνεται από τα πολυάριθμα θραύσματα από αγγεία πόσης και αποθήκευσης υγρών τα οποία είχαν απορριφθεί σε συγκεκριμένα σημεία του λόφου. Πιο συγκεκριμένα, κατά τον 10^ο και κυρίως κατά τον 9^ο αιώνα τα μόνωτα, αττικά κύπελλα κυριαρχούν στο σύνολο των θραυσμάτων της κεραμικής του ιερού. Τη θέση τους ως το πιο συνηθισμένο εύρημα παίρνουν κατά τον 8^ο αιώνα οι σκύφοι διαφόρων μεγεθών (Εικ. 21), οι οποίοι μάλλον αντικαθιστούν τα κύπελλα επιτελώντας τον ίδιο ακριβώς ρόλο¹³¹. Μεγάλος είναι επίσης και ο αριθμός των οστράκων από οινοχόες για το σερβίρισμα του αναμεμιγμένου οίνου, καθώς και από μετρίων διαστάσεων κρατήρες (Εικ. 22), οι οποίοι είχαν ως μέση χωρητικότητα 6 λίτρα, γεγονός που τους καθιστούσε κατάλληλους για χρήση σε συμπόσια. Το κρασί αποθηκευόταν και μεταφερόταν στο ιερό με αμφορείς (Εικ. 23), η ποιότητα κατασκευής των οποίων φαίνεται να φθίνει με το πέρασμα των αιώνων. Τέλος, πινάκια (Εικ. 24) εμφανίζονται σχεδόν αποκλειστικά μετά το δεύτερο μισό του 8^{ου} αιώνα και σε μικρούς αριθμούς¹³².

Ελάχιστα από τα όστρακα που βρέθηκαν σε διάφορα σημεία του λόφου της Κολώνας φέρουν ίχνη καύσης, που θα μπορούσαν να υποδεικνύουν την τελετουργική τους απόρριψη σε πυρά θυσίας. Επιπλέον, πολλά από αυτά φέρουν ίχνη επισκευής, πιο συγκεκριμένα οπές, συνεπώς επισκευάζονταν σε περίπτωση θραύσης με τη χρήση μεταλλικού σύρματος και στόκου ή κάποιου τύπου ρητίνης για την επίτευξη της στεγανοποίησης, αφού μιλάμε κυρίως για αγγεία πόσης. Ακόμη, η σχετική ομοιομορφία των σχημάτων και η πολύ καλή ποιότητα κατασκευής της κεραμικής παραπέμπουν στην συστηματική εισαγωγή της από την Αττική¹³³. Οι αμφορείς και ιδιαίτερα οι κρατήρες

¹²⁸ Felten 2007, 22-27.

¹²⁹ Για τον αρχαϊκό ναό του Απόλλωνα βλ. Wurster 1974.

¹³⁰ Στάης 1895, 239-241.

¹³¹ Jarosch-Reinholdt 2009, 47-49, 53-55.

¹³² Jarosch-Reinholdt 2009, 50-53.

¹³³ Jarosch-Reinholdt 2009, 57-58.

είχαν ισχυρή συμβολική σημασία στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και ήταν μέσο επίδειξης πλούτου και θέσης στα ανώτατα στρώματα της κοινωνικής πυραμίδας¹³⁴.

Επομένως, στο ιερό της Κολώνας λάμβαναν χώρα τελετουργικά γεύματα ή συμπόσια διοργανωμένα από μια συγκεκριμένη οικογένεια ή στενά συνδεδεμένη ομάδα ανθρώπων, η οποία είχε την οικονομική δυνατότητα να εισάγει την κεραμική, το κρασί και οτιδήποτε άλλο χρειαζόταν. Αυτό άλλαξε στα τέλη του 8^{ου} αιώνα π.Χ., όταν και ξεκίνησε η πρακτικής της ανάθεσης προσφορών, οπότε και οι γιορτές διοργανώνονταν συλλογικά¹³⁵.

2.7 Λύκαιο Όρος: Ιερό του Δία

Στο κέντρο της Πελοποννήσου, στα 1382 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, δεσπόζει η κορυφή του Λυκαίου Όρους, ορατή από μεγάλο τμήμα της Πελοποννήσου και από τον αντικρινό ναό του Επικούριου Απόλλωνα στις Βάσσεις. Στο περίοπτο αυτό σημείο βρίσκονται μέχρι και σήμερα τα κατάλοιπα του βωμού τέφρας του Ιερού του Λυκαίου Δία, ενώ 24 μέτρα χαμηλότερα συναντάται το υπόλοιπο ιερό (Εικ. 25)¹³⁶. Στα χαμηλότερα επίπεδα του βουνού, ο βωμός πλαισιωνόταν από μια πληθώρα οικοδομημάτων, τα πρωιμότερα των οποίων ανήκουν στα Ύστερα Κλασικά χρόνια. Αυτά περιλαμβάναν ένα στάδιο με ιππόδρομο στο οποίο λάμβαναν χώρα οι φημισμένοι αγώνες των Λυκαίων¹³⁷, ένα κτήριο λουτρών, μια κρήνη και ένας αριθμός από κτήρια άγνωστης χρήσης, ίσως διοικητικής¹³⁸.

Στο σημείο διεξήγε έρευνες πρώτος ο Κ. Κοντόπουλος το 1898¹³⁹, ενώ στην πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα ο Κ. Κουρουγιώτης προχώρησε σε εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες τόσο στον βωμό και το γύρω τέμενος, όσο και στα κατώτερα επίπεδα του βουνού, αποκαλύπτοντας πλήθος αρχιτεκτονικών στοιχείων και καταλοίπων¹⁴⁰, και οι δύο για λογαριασμό της Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρείας. Το

¹³⁴ Crielaard 1999, 64.

¹³⁵ Jarosch-Reinholdt 2009, 58-59.

¹³⁶ Romano και Voyatzis 2014, 575.

¹³⁷ Κουρουγιώτης 1905, 161-178.

¹³⁸ Για τα οικοδομήματα του κάτω ιερού βλ. Romano και Voyatzis 2015.

¹³⁹ Κοντόπουλος 1898, 17.

¹⁴⁰ Κουρουγιώτης 1903, 1904α, 1904β, 1905 και 1909.

ιερό ανασκάφηκε στο σύνολό του ξανά στα τέλη του αιώνα από τον Σπυρόπουλο¹⁴¹, ενώ από το 2004 και μετά τα ηγία της έρευνας έχουν αναλάβει από κοινού η Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα και η Εφορεία Αρχαιοτήτων Τρίπολης, υπό τη διεύθυνση της Α. Β. Καραπαναγιώτου και των D.G. Romano, M.E. Voyatzis¹⁴².

Η θέση του ιερού δεν ήταν τυχαία. Το Λύκαιο Όρος βιώνει ακόμα και σήμερα ισχυρά και απρόβλεπτα καιρικά φαινόμενα. Συχνοί σεισμοί και κατολισθήσεις, καθώς και καταγίδες συνοδευόμενες από κεραυνούς προκαλούσαν δέος στους κατοίκους της περιοχής¹⁴³. Τα καιρικά φαινόμενα ήταν άμεσα συνδεδεμένα με τη λατρεία σύμφωνα με τον Πausανία, ο οποίος αναφέρει πως μία από τις αρμοδιότητες του ιερέα του Δία ήταν η πρόκληση βροχής σε περιόδους ξηρασίας μέσω μιας τελετής στην κρήνη Αγνώ, που βρισκόταν σε κοντινή απόσταση με το ιερό (*Ελλάδος Περιήγησις* 8.38.3). Επιπλέον, η ετυμολογία του ονόματος Ζευς προέρχεται από την πρωτοϊνδοευρωπαϊκή θεότητα του ουρανού και του ήλιου *t̥yeus*¹⁴⁴, ενώ και η προσωνομία Λύκαιος προέρχεται από την επίσης πρωτοϊνδοευρωπαϊκή λέξη για το φως και τη λάμψη (*leukh*)¹⁴⁵.

Η επιλογή της κορυφής του Λυκαίου Όρους ως χώρου θυσιών εντοπίζεται στα τέλη της Νεολιθικής περιόδου ή την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, και πιο συγκεκριμένα από τον 16^ο αιώνα, καθώς τότε χρονολογούνται τα πρωιμότερα απανθρακωμένα οστά από τον βωμό¹⁴⁶. Από τον 14^ο έως και τον 11^ο αιώνα π.Χ. το ιερό φαίνεται πως αποτελούσε το επίκεντρο της λατρείας και των εκδηλώσεων της στην περιοχή, όπως δείχνουν οι ποσότητες αγγείων πόσης (κυλίκων) και πήλινων ειδωλίων της περιόδου. Μετά από μια σύντομη περίοδο ύφεσης της τελετουργικής δραστηριότητας, το ιερό ανέκαμψε στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και γνώρισε μια νέα περίοδο ακμής στον 8^ο αιώνα. Χαρακτηριστικά αναθήματα της περιόδου φαίνεται πως ήταν μια σειρά από μικρογραφίες τριπόδων από χαλκό, ενώ η αυξημένη διαφοροποίηση στις περιοχές προέλευσης της κεραμικής υποδηλώνει την διεύρυνση της ακτίνας επιρροής του ιερού¹⁴⁷. Οι πιστοί συνέχισαν να προσέρχονται στον βωμό κατά τα Αρχαϊκά και Κλασικά χρόνια, συνήθεια που εξέλειψε σταδιακά μετά το πέρας του 4^{ου} αιώνα¹⁴⁸.

¹⁴¹ Μη δημοσιευμένα, βλ. Romano και Voyatzis 2014, 575.

¹⁴² Romano και Voyatzis 2010, 2014 και 2015.

¹⁴³ Για τα καιρικά φαινόμενα στην περιοχή του Λυκαίου Όρους βλ. Voyatzis κ. α. 2024.

¹⁴⁴ Gamkrelidze και Ivanov 1995, 196.

¹⁴⁵ Zolotnikova 2005, 105.

¹⁴⁶ Για αποτελέσματα της ραδιοχρονολόγησης του βωμού τέφρας βλ. Starkovich κ.α. 2013.

¹⁴⁷ Για την προέλευση της κεραμικής βλ. Kordatzaki κ.ά. 2016.

¹⁴⁸ Romano και Voyatzis 2010, 13-15.

Η κεραμική την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου από τον βωμό αποτελείται στο σύνολό της από ανοιχτά αγγεία πόσης, με διάμετρο χείλους από 9 έως 22 εκατοστά. Πρόκειται για σκύφους μονόχρωμους ή με απλό διάκοσμο, όπως οριζόντια ταινία ψηλά στο σώμα του αγγείου (Εικ. 26)¹⁴⁹. Οι σκύφοι φαίνεται πως αντικαθιστούν τους διαφορετικούς τύπους από κύλικες και κύπελλα που επιτελούσαν τον ίδιο ή παρεμφερή ρόλο στα τελετουργικά δρώμενα του ιερού κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους¹⁵⁰. Το φαινόμενο αυτό ίσως αποτελεί μια ένδειξη μεγαλύτερης οργάνωσης και κανονικοποίησης της λατρείας στο ιερό του Λυκαίου Διός μετά τον 10^ο αιώνα.

Η τέλεση τελετουργικών γευμάτων από τους προσκυνητές του Ιερού του Λύκαιου Δία, ίσως ακόμη και από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, πιστοποιείται από τα μέχρι στιγμής ευρήματα στο βωμό τέφρας. Πιο συγκεκριμένα, ο ίδιος ο βωμός αποτελείται σε μεγάλο βαθμό από θραύσματα από καμένα μηριαία οστά, επιγονατίδες και ουρές αιγοπροβάτων, με ισχνή παρουσία οστών από χοίρους και βοοειδή¹⁵¹. Έτσι, είναι προφανές πως στο σημείο λάμβαναν χώρα θυσιαστικές πρακτικές, δηλαδή η τελετουργική θανάτωση των εν λόγω ζώων. Κατόπιν αυτής, συγκεκριμένα τμήματα του ζώου, συχνότερα τα πίσω άκρα, τυλίγονταν με λίπος και καίγονταν ως προσφορά στον Δία. Τα υπόλοιπα μέρη του ζώου τότε μοιράζονταν ισόποσα στους παρευρισκόμενους και καταναλώνονταν άμεσα¹⁵². Η ύπαρξη λεπτών στρωμάτων άκαυστων οστών με μεγαλύτερη περιεκτικότητα σε οστά χοίρων και βοοειδών¹⁵³, καθώς και η ανακάλυψη ενός αποθέτη μαγειρικών σκευών στην ανατολική πλευρά του βωμού¹⁵⁴, δηλώνουν μια επιπλέον χρήση του σημείου για την προετοιμασία τελετουργικών γευμάτων.

Όσον αφορά τη θέση τέλεσης των τελετουργικών γευμάτων, πρέπει να υποθεθεί πως δεν ήταν το ύψωμα, μεγάλο μέρος του οποίου καταλαμβάνει ο βωμός τέφρας. Κάτι τέτοιο θα ήταν δύσκολο και μη πρακτικό λόγω του περιορισμένου εμβαδού της ελεύθερης επιφάνειας του, του ανώμαλου χαρακτήρα του εδάφους και των προαναφερθέντων, συχνά αφιλόξενων, καιρικών συνθηκών. Ταυτόχρονα, απουσιάζουν από τα ζωικά κατάλοιπα του υψώματος τα μέρη των ζώων που ήταν προς κατανάλωση, συνεπώς μεταφέρονταν σε κάποιο άλλο κοντινό σημείο μετά τον τεμαχισμό των θυμάτων της θυσίας. Αυτό θα μπορούσε να είναι το επίπεδο και ευρύχωρο πλάτωμα του τεμένους

¹⁴⁹ Voyatzis 2017, 74-78.

¹⁵⁰ Romano και Voyatzis 2014, 589-612.

¹⁵¹ Romano και Voyatzis 2014, 645.

¹⁵² Ekroth 2007, 250.

¹⁵³ Starkovich κ.α. 2013, 511. Romano και Voyatzis 2014, 646-648.

¹⁵⁴ Romano και Voyatzis 2021, 6, 2014, 588-589.

που βρίσκεται λίγα μέτρα χαμηλότερα, στο οποίο μέχρι και σήμερα λαμβάνουν χώρα κάθε καλοκαίρι οι εορτασμοί του ναού του Προφήτη Ηλία¹⁵⁵. Τέλος, οι συμμετέχοντες στα γεύματα επιδίδονταν στην ομαδική κατανάλωση ίσως οίνου, όπως αποτυπώνουν τα άφθονα όστρακα από άκαυστα αγγεία πόσης που απορρίφθηκαν στον βωμό, τα οποία ανήκουν χρονολογικά σε όλες τις φάσεις του ιερού¹⁵⁶. Ο σχεδόν αδιάλειπτος χαρακτήρας της χρήσης του βωμού δεν αφήνει αμφιβολία για την συνέχεια των τελετουργικών γευμάτων και κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

2.8 Νάξος: Ιερό των Υρίων

Το ιερό των Υρίων ιδρύθηκε και άκμασε στο Λιβιάδι της Νάξου, μια μικρή πεδιάδα σε κοντινή απόσταση από τη σημερινή πόλη της Νάξου (Εικ. 31). Στα δυτικά είχε πρόσβαση στη θάλασσα μέσω ενός έλους, ενώ ένας ποταμός (πιθανότατα ο αρχαίος Βυβλίνης) και μερικοί παραπόταμοί του διέσχιζαν το πλάτωμα¹⁵⁷. Στο σημείο πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές έρευνες κατά τα έτη 1986-2000 από το Πανεπιστήμιο Αθηνών και την Αρχιτεκτονική Σχολή του Πολυτεχνείου του Μονάχου¹⁵⁸.

Η θέση Ύρια τελούσε ως τοπικού χαρακτήρα χώρος λατρείας ήδη από τα Μυκηναϊκά χρόνια, καθώς στα θεμέλια του ιερού βρέθηκε μια λίθινη λεκάνη χοών, μαζί με χρηστικά και λατρευτικά αγγεία, καθώς και άκαυστα οστά ζώων, κατάλοιπα τελετουργικών πιθανότατα γευμάτων¹⁵⁹. Δεν είναι δυνατόν να υποτεθεί με βεβαιότητα η χωρίς διακοπή συνέχεια της λατρείας στο σημείο, ωστόσο το πρώτο ναϊκό οικοδόμημα αποτελείται από λίθινα θεμέλια και πλίνθινη ανωδομή και χτίζεται περί το 800 π.Χ. Μετά από λίγες δεκαετίες, στη θέση του ανεγέρθηκε ο πρώτος ναός από γρανίτη και μάρμαρο, ο οποίος ήταν σε χρήση ακόμα και μετά την κατάρρευσή του από άγνωστη αιτία¹⁶⁰. Η ακμή του ιερού των Υρίων εκφράστηκε με την κατασκευή ενός εντυπωσιακού, πρόστυλου ναού ιωνικού ρυθμού στον πρώιμο 6^ο αιώνα¹⁶¹. Στον ναό στεγάστηκε η λατρεία του Μάρκου Αντώνιου κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ αργότερα λειτούργησε και

¹⁵⁵ Romano και Voyatzis 2014, 628.

¹⁵⁶ Romano και Voyatzis 2014, 584-612.

¹⁵⁷ Λαμπρινουδάκης 1992, 201-202.

¹⁵⁸ Simantoni-Bournia 2015, 181.

¹⁵⁹ Για την παρουσίαση των μυκηναϊκών ευρημάτων βλ. Λαμπρινουδάκης 1992, 215.

¹⁶⁰ Λαμπρινουδάκης 1992, 210-215.

¹⁶¹ Βλ. Lambrinoudakis 1991

ως χριστιανικός ναός, κλείνοντας δεκαοχτώ αιώνες αδιάλειπτης χρήσης μέχρι την οριστική εγκατάλειψή του¹⁶².

Στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, η διαδικασία της λατρείας επικεντρωνόταν στην έμπυρη θυσία ζώων. Η θυσία και η επακόλουθη κατανάλωση των προϊόντων της λάμβαναν χώρα αρχικά σε εξωτερικό χώρο, στην όχθη του ποταμού, καθώς οι μικρές διαστάσεις του πρώτου, πλίνθινου ναού δεν επέτρεπαν τη στέγαση αυτών των δραστηριοτήτων, αλλά μόνο την προσφορά αναθημάτων¹⁶³. Στο οικοδόμημα το οποίο διαδέχτηκε αυτόν τον ναό (Εικ. 32), η θυσία πραγματοποιούνταν σε μία εσχάρα, έναν υπόγειο βωμό που περιείχε και άκαυστα οστά ζώων πέρα από τα απανθρακωμένα, επομένως λειτουργούσε και ως σημείο απόρριψης των υπολειμμάτων του τελετουργικού γεύματος. Μετά την καταστροφή του κτηρίου, το μαγείρεμα του κρέατος της θυσίας γινόταν σε μια απλή πήλινη εστία (Εικ. 33), γύρω από την οποία βρέθηκαν εκατοντάδες αστράγαλοι και άλλα άκαυστα οστά¹⁶⁴.

Η σύσταση του συνόλου της κεραμικής της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου από τα θεμέλια του αρχαϊκού ναού και τον παραποτάμιο χώρο των μεταγενέστερων «Εστιατορίων» είναι η αναμενόμενη, κρίνοντας από τα ιερά που έχουν εξεταστεί προηγουμένως¹⁶⁵. Αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από καλής ποιότητας αγγεία πόσης, με διάκοσμο ή χωρίς. Το 45% των αγγείων πόσης απαρτίζονται οι σκύφοι (Εικ. 34) και οι σκυφοειδείς κρατήρες. Αν και παραδείγματα οστράκων μονόχρωμων αγγείων δεν απουσιάζουν, η πλειονότητά των σκυφών φέρει γραπτό, γραμμικό διάκοσμο ή απεικονίσεις ζώων, όπως υδρόβια πτηνά και σπανιότερα ίπποι. Επίσης, τα μόνωτα κύπελλα (Εικ. 35) απαντούν σε μεγάλους αριθμούς και είναι κυρίως ολόβαφα, ενώ τα ελάχιστα με γραπτό διάκοσμο αποτελούν προϊόντα εισαγωγής από την Εύβοια. Ορισμένα δείγματα κοτυλών (Εικ. 36) και κανθάρων (Εικ. 37) συμπληρώνουν το σύνολο των αγγείων πόσης από τον χώρο του ιερού¹⁶⁶.

Εκτός από αγγεία πόσης, η απρόσκοπτη τέλεση των γευμάτων στα πλαίσια της λατρευτικής δραστηριότητας απαιτούσε και σκεύη άλλων τύπων. Συνεπώς, στο ιερό ήρθαν στο φως αγγεία για τη μίξη, την αποθήκευση και το σερβίρισμα του οίνου.

¹⁶² Λαμπρινουδάκης 1992, 207-209.

¹⁶³ Λαμπρινουδάκης 1992, 215.

¹⁶⁴ Λαμπρινουδάκης 1992, 211-213.

¹⁶⁵ Για τα αρχαϊκά κτήρια που έχουν χαρακτηριστεί ως «Εστιατόρια» βλ. Gruben 2000, 384.

¹⁶⁶ Simantoni-Bournia 2015, 182-190.

Συγκεκριμένα, κρατήρες, αμφορείς, υδρίες και οινοχόες. Η τροφή φαίνεται πως καταναλωνόταν σε πινάκια, εξ αυτών μόλις τρία σώζονται¹⁶⁷.

Η σχετική ομοιογένεια της σχετικά μικρών διαστάσεων και απλής σε διάκοσμο κεραμικής από το ιερό των Υρίων παραπέμπει σε παραγωγή, πιθανότατα από το ίδιο τοπικό εργαστήριο¹⁶⁸. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει τον τοπικό χαρακτήρα του ιερού, καθώς ακόμα και αν το ιερό δεχόταν πιστούς από άλλες περιοχές, αυτοί δεν άφησαν πολλά αναγνωρίσιμα ίχνη. Η ταυτότητα της λατρευόμενης θεότητας δεν επιβεβαιώνεται από τα ως τώρα ευρήματα, ωστόσο η αναφορά του ονόματος του θεού Διονύσου σε επιγραφή από την περιοχή τον καθιστά ως τον πιθανότερο υποψήφιο¹⁶⁹, ενώ την ίδια άποψη είχε διατυπώσει και ο πρώτος ανασκαφέας του ιερού Β. Λαμπρινουδάκης¹⁷⁰.

2.9 Πλακαρή Καρύστου Ευβοίας: Ιερό του Απόλλωνα

Η Καρυστία αποτελεί το νοτιότερο άκρο της Εύβοιας, στην οποία δεσπόζει το όρος Όχη (Εικ. 38). Τα πρωιμότερα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή που έχουν εντοπιστεί ως τώρα τοποθετούνται στα τέλη της Νεολιθικής περιόδου¹⁷¹. Η κατοίκηση συνεχίζεται, ενώ αντίθετα με βάση τα μέχρι τώρα ευρήματα περιορίζεται στην Μέση Εποχή του Χαλκού και φαίνεται να σταματά κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν ορισμένα όστρακα από τον λόφο του Αγίου Νικολάου Μύλων (τέσσερα θραύσματα από πόδια κυλίκων και ένα χείλος κρατήρα), τα οποία ενισχύουν την πιθανότητα ύπαρξης ενός μυκηναϊκού οικισμού στην περιοχή τα ίχνη του οποίου εξαλείφθηκαν από την δραστηριότητα μεταγενέστερων πληθυσμών¹⁷². Η ευρύτερη περιοχή της Καρυστίας κατοικείται ξανά στα Υπομυκηναϊκά χρόνια, περί το 1000 π.Χ., αν κρίνουμε από τα πρωιμότερα ευρήματα στην Πλακαρή. Πιθανό είναι να πρόκειται για μετακίνηση στην περιοχή κάποιας νέας ομάδας ανθρώπων και τη δημιουργία νέων οικισμών, και όχι για συνέχιση κατοίκησης σε όσους προϋπήρχαν στην περιοχή¹⁷³.

¹⁶⁷ Simantoni-Bournia 2015, 193 πίνακας Hyria. Excavation periods 1987-1996.

¹⁶⁸ Simantoni-Bournia 2015, 192.

¹⁶⁹ Matthaiou 2013, 72-74.

¹⁷⁰ Βλ. Labrinoudakis 1989.

¹⁷¹ Για την ανθρώπινη παρουσία στα νησιά της Μεσογείου βλ. Cherry 1981.

¹⁷² Tankosić και Mathioudaki, 2011, 135-136.

¹⁷³ Crielaard 2017, 129-130.

Το ιερό της Πλακαρής στη δυτική πλαγιά ενός χαμηλού λόφου από σχιστόλιθο περίπου 2,5 χιλιόμετρα δυτικά της σημερινής Καρύστου, αναπτύσσεται σε δύο τεχνητές αναβαθμίδες¹⁷⁴, που είχαν ήδη κατασκευαστεί και βρίσκονταν σε χρήση κατά τον 8^ο αιώνα π.Χ. σύμφωνα με τα ως τώρα δεδομένα. Ένας μακρύς περίβολος «αγκάλιαζε» το χώρο του ιερού από τα δυτικά και το διαχώριζε από τα χαμηλότερα επίπεδα του λόφου (Εικ. 39). Στους αιώνες που ακολούθησαν προστέθηκαν στον λόφο ένας λίθινος βωμός, καθώς και ένα μικρό κτήριο, ενώ διευκολύνθηκε και η πρόσβαση στον χώρο με την ανέγερση μίας πύλης στα βορειοανατολικά. Το ιερό βρισκόταν σε χρήση έως και τα τέλη του 4^{ου} αιώνα, όταν και εγκαταλείφθηκε μετά από μια πυρκαγιά που κατέστρεψε τα κτίσματα¹⁷⁵.

Οι σημαντικότερες ενδείξεις ως προς τη χρήση του χώρου κατά την Πρωτογεωμετρική εποχή προέρχονται από ένα σημείο νότια της Αναβαθμίδας 2, το οποίο χαρακτηρίστηκε ως ένας ανοιχτός αποθέτης τελετουργικών απορριμμάτων (βόθρος). Συνεπώς, έχει διατυπωθεί η υπόθεση πως οι τελετές λάμβαναν χώρα στο γειτονικό σημείο που αργότερα κατασκευάστηκε η Αναβαθμίδα 2, πιθανότατα εξαφανίζοντας και τα υλικά κατάλοιπα των ίδιων των τελετουργιών. Τόσο στον χώρο της Αναβαθμίδας 2, όσο και στο βόθρο πλησίον της, δεν υπάρχει καμία ένδειξη ύπαρξης κάποιας κατασκευής από «μόνιμα» υλικά (π.χ. λίθους), συνεπώς η λατρεία ήταν υπαίθρια¹⁷⁶.

Η τελετουργική δραστηριότητα στην περιοχή φαίνεται πως εκφραζόταν στην πράξη κυρίως με την αφιέρωση, τη θυσία και την ομαδική κατανάλωση οικόσιτων ζώων. Αυτό προκύπτει από τον μεγάλο αριθμό από θραύσματα οστών ζώων (24.650 στον αριθμό), τα οποία βρίσκονταν ανάμεσα στα απορρίμματα του προαναφερθέντος βόθρου. Στη συντριπτική πλειονότητα τους (περίπου το 80%) ανήκαν σε αιγοπρόβατα, ενώ αντιπροσωπεύονται και χοίροι, βοοειδή, όπως και ελάχιστα οστά από σκύλο και ορισμένα άγρια ζώα. Η κατανομή αυτή των ειδών ίσως εξηγείται μόνο από την παρουσία τους στην περιοχή, χωρίς να αποκλείεται η ηθελημένη επιλογή των συγκεκριμένων ζώων για τελετουργικούς λόγους. Ένα μικρό ποσοστό των οστών, (πιο συγκεκριμένα το 6,5% από τα οστά αιγοπροβάτων, το 7,6% βοοειδών, το 2,2% χοίρων και το 19% των θραυσμάτων αδιευκρίνιστης προέλευσης) φέρει ίχνη φωτιάς. Μάλιστα, το 89% αυτών

¹⁷⁴ Crielaard κ.ά., 2011-2012, 85, εικ. 2.

¹⁷⁵ Crielaard 2017, 130-131.

¹⁷⁶ Crielaard 2017, 130-131.

έχουν ασβεστοποιηθεί από την φωτιά¹⁷⁷, συνεπώς μάλλον αποτελούν κατάλοιπα θυσίας και καίγονταν στο βωμό.

Ο μεγάλος αριθμός θραυσμάτων οστών ανέγγιχτων από φωτιά και με εμφανή τα ίχνη ανθρώπινης επεξεργασίας (εκδορά, τεμαχισμός) υποδηλώνει την επιτόπια παρασκευή και κατανάλωση τελετουργικών γευμάτων για τους μετέχοντες στη λατρεία του τοπικού ιερού (Εικ. 40)¹⁷⁸. Τα συγκεκριμένα γεύματα ήταν ένας τρόπος να αξιοποιηθούν τα μέρη των ζώων που δεν χρησιμοποιούνταν στη θυσία. Οι ανάγκες αυτές καλύπτονταν και από άλλα ζώα, τα οποία μεταφέρονταν στο ιερό εξ αρχής για αυτό τον σκοπό και σφαγιάζονταν στον ίδιο χώρο, γεγονός που υποστηρίζεται και από τα περίπου 50 μαχαίρια και θραύσματα μαχαιριών από σίδηρο που βρέθηκαν στον χώρο του βόθρου και χρονολογούνται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου¹⁷⁹. Το κρέας αυτών των ζώων μετέπειτα είτε βράζονταν σε κάποιο σκεύος είτε ψηνόταν σε σούβλα και τεμαχιζόταν σε μικρά κομμάτια¹⁸⁰.

Αν και το κρέας αποτελούσε, όπως φαίνεται το κύριο συστατικό των τελετουργικών γευμάτων σε αυτή την πρώιμη φάση χρήσης του ιερού της Πλακαρής, η τροφή των πιστών συμπληρωνόταν και από καρπούς, δημητριακά και όσπρια της περιοχής. Οι ανασκαφικές έρευνες απέδωσαν μια μικρή ποσότητα φυτικών καταλοίπων, αποκλειστικά σε απανθρακωμένη μορφή. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για ελάχιστους σπόρους βρώμης, σίτου και σίκαλης, κάποια αδιευκρίνιστα όσπρια και υπολείμματα σταφυλιών και ελιών, τα οποία βρέθηκαν αναμειγμένα με τα υπόλοιπα απορρίμματα στο βόθρο¹⁸¹.

Η κεραμική που ανακαλύφθηκε μαζί με τα οργανικά υπολείμματα ρίχνει περισσότερο φως στα γεύματα και τον χαρακτήρα τους. Η λεπτή κεραμική είναι κυρίως τροχήλατη, με απλό διάκοσμο και εκπροσωπείται από σαφώς μεγαλύτερο αριθμό σχημάτων. Αναλυτικότερα, τα περισσότερα όστρακα φαίνεται να ανήκουν σε αγγεία πόσης: κάνθαροι, σκύφοι και μικρότερα κύπελλα, ενώ οι κοτύλες είναι αρκετά σπάνιες. Αυτά συμπληρώνονται από άλλους συνήθεις τύπους για την αποθήκευση και διαχείριση υγρών, όπως υδρίες, αμφορείς, αρύβαλλοι, οινοχόες και κρατήρες. Ορισμένες πυξίδες και κάποια ανοιχτά αγγεία χαρακτηριζόμενα ως «λεκάνες» ολοκληρώνουν το

¹⁷⁷ Groot 2014, 32-33.

¹⁷⁸ Groot 2014, 44.

¹⁷⁹ Crielaard κ.ά. 2014, 16. Crielaard 2017, 133.

¹⁸⁰ Groot 2014, 42.

¹⁸¹ Lentjes 2015, 150.

συγκεκριμένο σύνολο οστράκων από το σημείο. Η χειροποίητη, χονδροειδής κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου από την άλλη εκπροσωπείται από μαγειρικά σκεύη διαφόρων μεγεθών (Εικ. 41) και κλειστά αγγεία μεταφοράς και αποθήκευσης τροφίμων, ορισμένα από αυτά με απλή εγχάρακτη ή έντυπη διακόσμηση¹⁸². Επομένως, η από κοινού κατανάλωση οίνου φαίνεται πως αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι των γευμάτων στο ιερό της Πλακαρής, με τη συμμετοχή του συνόλου των πιστών σε αυτή.

Η ταυτότητα της θεότητας στην οποία ήταν αφιερωμένο το ιερό κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και προς τιμήν της οποίας πραγματοποιούνταν οι διάφορες τελετές στον λόφο της Πλακαρής, δεν είναι γνωστή. Ο Απόλλωνας συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες, σύμφωνα με την Μ. Χιδίρογλου, τουλάχιστον από τον 5^ο αιώνα και έπειτα¹⁸³. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγείται από μία αναφορά του Ηροδότου στην Καρυστία (Ηρόδοτος, 4.33.2.), όπου την αναφέρει ως βασικό σταθμό των Υπερβόρειων στο δρόμο προς το ιερό του Απόλλωνα στη Δήλο. Προς την ίδια κατεύθυνση στρέφει την έρευνα και ένα graffito με τους χαρακτήρες ΑΠ, το οποίο βρέθηκε σε ένα όστρακο της Κλασικής περιόδου από το ιερό¹⁸⁴.

Η εικόνα δεν γίνεται πιο ξεκάθαρη από τα αντικείμενα του ιερού που μπορούν να θεωρηθούν αναθηματικά, τα οποία ωστόσο δίνουν στοιχεία για την ταυτότητα των συμμετεχόντων στις τελετές και κατ' επέκταση στα γεύματα. Ο Crielaard έχει διατυπώσει την υπόθεση ότι στο ιερό της Πλακαρής λάμβαναν χώρα τελετές μύησης για νεαρούς άνδρες και γυναίκες, συγκρίνοντας τα ευρήματα του χώρου με αυτά του γειτονικού ιερού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα της Ερέτριας. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για μια πληθώρα αντικειμένων που ίσως συνδέονταν με το φύλο των αναθετών, όπως όπλα και ειδώλια από πηλό για τους άντρες και αντίστοιχα αρκετοί τύποι κοσμημάτων και πυξίδες για τη φύλαξή τους για τις γυναίκες. Σημαντική θεωρεί την απουσία κάθε είδους εργαλείων υφαντικής από το ιερό, και γι' αυτό πιστεύει πως στο ιερό προσέφευγαν κυρίως γυναίκες νεαρής ηλικίας¹⁸⁵.

¹⁸² Charalambidou 2017, 255,258.

¹⁸³ Chidioglou 2017, 324-325.

¹⁸⁴ Crielaard κ.ά. 2013, 44, εικ. 7a.

¹⁸⁵ Crielaard 2017, 135-136.

Κεφάλαιο 3: Κοινωνία και τελετουργικά γεύματα στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου

3.1 Οι οικισμοί και η κοινωνική τους οργάνωση

Η πολιτική και κοινωνική οργάνωση των κοινοτήτων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου εξακολουθεί να απασχολεί την έρευνα. Ο αποσπασματικός χαρακτήρας των αρχαιολογικών δεδομένων και η απουσία γραπτών πηγών οδηγεί στην ανάγκη εκμείυσης απαντήσεων με την χρήση δεδομένων και μοντέλων που μας είναι ήδη γνωστά από άλλες χρονικές περιόδους που προηγήθηκαν ή ακολούθησαν, πιο συγκεκριμένα από την Εποχή του Χαλκού και τους Αρχαϊκούς και Κλασικούς αιώνες.

Μετά τα τέλη του 13^{ου} αιώνα π.Χ. και την καταστροφή των μυκηναϊκών ανάκτορων, εγκαταλείπεται και δεν επανέρχεται η κεντρική ανακτορική διοίκηση¹⁸⁶. Το τέλος των ανακτόρων συνοδεύτηκε από τη δραματική συρρίκνωση του πληθυσμού, την ερήμωση πρότερα κατοικημένων περιοχών και την συγκέντρωση σε μικρούς οικισμούς¹⁸⁷. Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν στην οριστική απώλεια της συγκεντρωτικής πολιτικής οργάνωσης που είχε στο επίκεντρό της τα ανάκτορα και την ανάπτυξη κάποιου νέου συστήματος, καλύτερα προσαρμοσμένου στα δεδομένα και τις ανάγκες της μεταβατικής αυτής περιόδου.

Καθώς τα στοιχεία από τους ίδιους τους οικισμούς της περιόδου είναι ελάχιστα, τα όποια συμπεράσματα για τους πληθυσμούς μπορούν να εξαχθούν μόνο από τις ταφές¹⁸⁸. Στην πλειονότητά τους οι οικισμοί κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου είναι μικρού μεγέθους και συναπαρτίζονται από μικρό αριθμό οικιών, ενώ ο πληθυσμός τους δεν θα μπορούσε να ξεπερνά τις μερικές εκατοντάδες κατοίκους. Οι κοινότητες που είναι απλές και χωρίς ιδιαίτερες σχέσεις με τις αντίστοιχες γειτονικές, χωρίς ιδιαίτερη πολιτική οργάνωση και ιεραρχία, παρά μόνο στα πλαίσια των οικογενειών που τις απαρτίζουν¹⁸⁹. Οι νέοι οικισμοί της υπαίθρου κατοικούνται από πρώην μέλη της ελίτ, τεχνίτες και παραγωγούς που έχουν ανεξαρτητοποιηθεί μετά την κατάρρευση των ανακτόρων και

¹⁸⁶ Ma 2024, 29-30.

¹⁸⁷ Snodgrass 1980, 21-22.

¹⁸⁸ Coldstream 2003, 27.

¹⁸⁹ Whitley 2019, 173.

άλλες νέες ομάδες ανθρώπων, ή και συνδυασμούς αυτών. Όλες αυτές οι ομάδες ανθρώπων φαίνεται πως ζουν χωρίς σημαντικές διαφορές¹⁹⁰.

Σύμφωνα με τις πινακίδες Γραμμικής Β, ο «άναξ» ήταν ο ανώτατος άρχοντας των μυκηναϊκών ανακτόρων, θέση που χάθηκε μετά την πτώση τους. Η έρευνα για πολλά χρόνια δεχόταν πως οι κοινότητες της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου διοικούνταν κατά κανόνα από «βασιλείς», δηλαδή κληρονομικούς τοπικούς ηγέτες που εκμεταλλεύτηκαν την νεοαποκτηθείσα ανεξαρτησία τους από τα ανάκτορα, συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει κάποιος μέσω των ομηρικών επών¹⁹¹. Αυτοί χαρακτηρίζονται από τους αρχαιολόγους ως «αρχηγοί» ή «μεγάλοι άνδρες» και όχι ως απόλυτοι ηγεμόνες, κάνοντας χρήση όρων της κοινωνικής ανθρωπολογίας¹⁹². Ωστόσο, η ύπαρξη τέτοιων ατόμων που συγκέντρωναν στο πρόσωπό τους πολλές από τις εξουσίες δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί με βεβαιότητα στην πλειονότητα των οικισμών.

Σε αντίθεση με την πλειονότητα των οικισμών της εποχής, κάποια κεντρική εξουσία φαίνεται πως αναπτύσσεται στο Λευκαντί, η περίπτωση του οποίου ξεχωρίζει. Στην κοντινή νεκρόπολη της Τούμπας προκαλεί εντύπωση για την εποχή η ποσότητα πλούσιων κτερισμάτων και εισαγωγών από την Ανατολή σε αρκετές από τις ταφές. Είναι έκδηλη η απόπειρα επίδειξης του πλούτου των νεκρών και κατ' επέκταση των οικογενειών τους¹⁹³.

Σύμφωνα με την ανασκαφική έρευνα, η νεκρόπολη της Τούμπας στο Λευκαντί είχε άμεση σχέση με το αφιδωτό κτήριο της Τούμπας. Πρόκειται για το μεγαλύτερων διαστάσεων γνωστό οικοδόμημα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και χρησιμοποιήθηκε ως μεγαλοπρεπής τάφος ενός επιφανούς άνδρα. Ο νεκρός αποτεφρώθηκε και ενταφιάστηκε μαζί με μία γυναίκα -ίσως σύζυγο- και τέσσερα άλογα. Το κτήριο στη συνέχεια καταστράφηκε σκόπιμα και καλύφθηκε από χώμα σχηματίζοντας μια μαγούλα. Γύρω από αυτή ξεκίνησε να αναπτύσσεται η νεκρόπολη, μια εξέλιξη που δεν μπορεί να είναι τυχαία. Οι οικογένειες που έκαναν χρήση της, είτε ήταν συγγενείς του νεκρού είτε όχι, είχαν πιθανότατα ως σκοπό να νομιμοποιήσουν μέσω της σύνδεσής των ταφών τους

¹⁹⁰ Ma 2024, 23.

¹⁹¹ Κοiv 2016, 2-4. Crielaard 2011, 83-88.

¹⁹² Για την θεωρία των «μεγάλων ανδρών» στις ομηρικές κοινότητες βλ. Qviller 1981.

¹⁹³ Lemos 2006, 521-523. Lemos και Mitchell 2012.

με το κτήριο της Τούμπας την αλλαγή καθεστώτος και να εδραιώσουν την εξουσία τους στην περιοχή¹⁹⁴.

Συμπεραίνουμε επομένως ότι, μετά την πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων, το τοπίο στον ελλαδικό χώρο δεν ήταν ομοιογενές όσον αφορά την κοινωνική οργάνωση. Σε ορισμένους από τους οικισμούς φαίνεται πως είχε διατηρηθεί κάποια μορφή κοινωνικής δομής και διαστρωμάτωσης από τους προηγούμενους αιώνες, τόσο σε πρακτικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο, ενώ στους περισσότερους αυτό περιορίστηκε στα όρια των οίκων. Το ίδιο συνέβη και με τις περισσότερες από τις ασχολίες οι οποίες αποτελούσαν ευθύνη των ανακτόρων, όπως οι τέχνες, οι πολεμικές επιχειρήσεις και το εμπόριο.¹⁹⁵

Κατά τον 9^ο και κυρίως τον 8^ο αιώνα π.Χ., η εικόνα και η οργάνωση των κοινοτήτων μεταβάλλεται συνεχώς. Κρίνοντας από τον αριθμό των ταφών, ο πληθυσμός φαίνεται να αυξάνεται ραγδαία από το δεύτερο τέταρτο του 8^{ου} αιώνα και μετά, αν και ίσως όχι στον βαθμό που έχει εκτιμηθεί από ορισμένους μελετητές στο παρελθόν¹⁹⁶. Οι κοινότητες εδραιώνονται και αποκτούν σταθερότητα και διάρκεια, καθώς και σαφή χωροταξική οργάνωση, δηλαδή οριοθετούνται οι χώροι τους ανάλογα με τη χρήση για την οποία προορίζονται (νεκροταφεία, δημόσιοι χώροι, καλλιέργειες, περιοχές κατοίκησης και διάφορων τύπων ιερά). Η ίδρυση εξωαστικών ιερών υποδηλώνει μια τάση επέκτασης των ορίων και της ζώνης επιρροής των εκάστοτε οικισμών¹⁹⁷. Ο υλικός πλούτος παρουσιάζεται αυξημένος, ή τουλάχιστον εκφράζεται με τρόπους που είναι περισσότερο ορατοί στα αρχαιολογικά κατάλοιπα¹⁹⁸.

Η συνεχώς αυξανόμενη οργάνωση των οικισμών ίσως εκφράζεται έμμεσα και σε ορισμένες από τις αλλαγές που έλαβαν χώρα στα ιερά κατά τους ίδιους αιώνες, όπως η αύξηση της δημοφιλίας ορισμένων θεών. Ξεχωρίζει η περίπτωση του Απόλλωνα, στον οποίο ήταν αφιερωμένα πολλά ιερά¹⁹⁹. Ανάμεσα στις πολλές ιδιότητες που του αποδίδονταν συγκαταλέγεται και αυτή του θεού της τάξης και της χωροταξικής

¹⁹⁴ Crielaard και Driessen 1994.

¹⁹⁵ Βλ. Crielaard 2011.

¹⁹⁶ Βλ. Snodgrass 1980, 20-25.

¹⁹⁷ Ma 2024, 35-38.

¹⁹⁸ Κοιν 2016, 8-9.

¹⁹⁹ Βλ. κεφάλαιο 2.

οργάνωσης, χαρακτηριστικών όλο και πιο σημαντικών για τους πληθυσμούς της εποχής²⁰⁰.

Επομένως, οι περιορισμένες σε έκταση και πληθυσμό κοινότητες αναπτύχθηκαν ραγδαία, γεγονός που δημιούργησε την ανάγκη για την εγκαθίδρυση κάποιας κοινωνικής οργάνωσης και ιεραρχίας. Αν και δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ακόμα «πόλεις κράτη», οι κοινωνίες που απεικονίζονται στα ομηρικά έπη επιδεικνύουν τα κύρια χαρακτηριστικά μια πρώιμης μορφής αυτής. Πιο συγκεκριμένα, παρά τις όποιες κοινωνικές και οικονομικές διαφορές ανάμεσά τους, οι κάτοικοι μιας κοινότητας έχουν πολιτική άποψη και την υπερασπίζονταν από κοινού²⁰¹.

Μια επίσης πολύ σημαντική εξέλιξη στη διάρκεια του συγκεκριμένου αιώνα ήταν η επανεμφάνιση της γραφής στον ελλαδικό χώρο, μέσω της εισαγωγής του φοινικικού αλφαβήτου και της προσθήκης φωνηέντων σε αυτό, καθιστώντας το πιο εύχρηστο και φιλικό προς χρήση για μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού²⁰². Η πτώση των ανακτόρων, οι γραφείς των οποίων απ' ό,τι φαίνεται είχαν το μονοπώλιο της γνώσης της γραφής και της χρήσης της, είχε οδηγήσει στην απώλεια της συγκεκριμένης δεξιότητας για μερικούς αιώνες. Η επανεισαγωγή της μέσω των εμπορικών σχέσεων με τον λαό των Φοινίκων διευκόλυνε την διατήρηση αρχείων και την καλύτερη οργάνωση του εμπορίου, ενώ δημιούργησε και μια σημαντική δεξαμενή άντλησης πληροφοριών, μέσω των γραπτών πηγών, για τους μεταγενέστερους ερευνητές²⁰³.

Επομένως, η σταδιακά σχηματιζόμενη ελίτ του 8^{ου} αιώνα π.Χ. ένιωθε την ανάγκη να υποστηρίξει και να ισχυροποιήσει την εξουσία της και μέσω δεσμών, πραγματικών ή φανταστικών, με το ένδοξο παρελθόν. Αυτή η ανάγκη εκφράστηκε μέσω της λατρείας τάφων της Εποχής του Χαλκού, καθώς ο συσχετισμός με τους «ήρωες» του παρελθόντος που ήταν ενταφιασμένοι σε αυτούς θα ενίσχυε την ιστορική βάση των επιδιώξεων της ελίτ για ηγεσία στην περιοχή. Παρεμφερή κίνητρα ίσως εξηγούν και την η μείωση του αριθμού και του πλούτου των κτερισμάτων και του οπλισμού στις ταφές, σε αντίθεση με την ταυτόχρονη αύξηση των αντίστοιχων, πολυτελών αναθημάτων στα ιερά. Εκφράζεται

²⁰⁰ Detienne και Lloyd 2004, 59.

²⁰¹ Για τη σχέση της ομηρικής κοινωνίας με την «πόλη κράτος» βλ. Bravo 1988.

²⁰² Για την προέλευση και τη χρονολόγηση του ελληνικού αλφαβήτου βλ. Carpenter 1933, 8-29. Naveh 1973. Waal 2018, 84-87.

²⁰³ Osborne 2009, 70-74. Coldstream 2003, 277-284.

έτσι μια κοινωνική πίεση προς την ελίτ, η οποία επιδεικνύει τον πλούτο της με τρόπους πιο άμεσους, που να ωφελούν και ευρύτερα το κοινωνικό σύνολο²⁰⁴.

²⁰⁴ Osborne 2009, 63-67. Coldstream 2003, 327-331.

3.2 Τελετουργικά γεύματα και κοινωνία στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου

Οι μεταβολές που έλαβαν χώρα στις κοινωνίες κατά τη διάρκεια της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου έως και τον 8^ο αιώνα π.Χ. ήταν αδύνατο να αφήσουν ανεπηρέαστη την λατρεία και τις εκφάνσεις της στα ιερά του αιγαιακού χώρου. Καθώς τα γεύματα ήταν ένα από τα σημαντικότερα τμήματα των τελετουργιών και η αφορμή συγκέντρωσης μέρους του πληθυσμού, αποτελούν έναν πρώτης τάξεως «καθρέφτη» της κοινωνικής οργάνωσης και των όποιων αλλαγών. Επομένως, το πρώτο και βασικότερο ερώτημα που προκύπτει για τα εν λόγω γεύματα στα ιερά είναι το εξής: αποτελούσαν μια διαδικασία μέσω της οποίας η νέα ελίτ ερχόταν σε επαφή και συνυπήρχε με τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας, ή μήπως μια ακόμη ευκαιρία να εκφραστούν οι κοινωνικές ανισότητες που χαρακτήριζαν τις κοινωνίες της εποχής;

Ξεκινώντας από τις γραπτές πηγές, επιστρέφουμε στο προαναφερθέν απόσπασμα από την τραγωδία «Ιων» του Ευριπίδη²⁰⁵. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα αναφέρεται ξεκάθαρα πως στο μεγάλης κλίμακας γεύμα ήταν ευπρόσδεκτοι να φάνε και να πιούνε όσοι από τους κατοίκους των Δελφών επιθυμούσαν να παρευρεθούν. Ωστόσο, αυτό ίσως να αποτελεί μια εξιδανικευμένη εκδοχή των ρεαλιστικών γεγονότων με σκοπό να δείξει τη μεγαλοπρέπεια των εορτασμών, ενώ λόγω του επεισοδιακού τέλους δεν περιγράφεται η συνέχεια του γεύματος μετά τη σπονδή. Σε αντίστοιχες πραγματικές περιστάσεις, τα δημόσια γεύματα πιθανότερα εξελίσσονταν όπως στο μεταγενέστερο επεισόδιο του γάμου της Αγαρίστης, το οποίο διηγείται ο Ηρόδοτος (Ιστορίαι 6.126-130). Εκεί, ο τύραννος της Σικυώνας Κλεισθένης παραθέτει μεγάλο γεύμα στο σύνολο των πολιτών και τους μνηστήρες της κόρης του Αγαρίστης, οι οποίοι στη συνέχεια αποκόπτονται από το πλήθος και επιδίδονται σε οινοποσία και άλλες συμποσιακές ασχολίες, ενώ όποιος αποτυγχάνει ατιμάζεται και αποσύρεται από την διεκδίκησή της²⁰⁶.

Παρόμοια είναι και τα συμπεράσματα στα οποία παραπέμπουν τα αρχαιολογικά ευρήματα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του κτηρίου 150 από το ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα της Ερέτριας²⁰⁷. Το συγκεκριμένο, μικρών διαστάσεων κτήριο

²⁰⁵ Βλ. κεφάλαιο 1.2.

²⁰⁶ Βλ. Parakonstantinou 2010

²⁰⁷ Βλ. κεφάλαιο 2.3.

στέγαζε έναν κρατήρα υπερβολικά μεγάλων διαστάσεων για το πλήθος των ατόμων που μπορούσαν να συμποσιάσουν στο εσωτερικό του. Ένα τέτοιο μεγαλοπρεπές σκεύος είχε σίγουρα συμβολικό σκοπό, δηλώνοντας το κύρος των συνδαιτυμόνων, ωστόσο θα μπορούσε παράλληλα και να προσφέρει οίνο και στα άτομα που δεν ανήκαν στην ελίτ και γευμάτιζαν στο εξωτερικό του. Επομένως, το συμπόσιο των μελών της ανώτερης κοινωνικής τάξης στα ιερά ενέχει στοιχεία από δύο τύπους γευμάτων που ορίζει ο Dietler: των διακριτικών (diacritical) και των χορηγικών (patron-role)²⁰⁸.

Στην ύπαρξη τέτοιων χώρων, όπου η ελίτ ξεχώριζε από το πλήθος, υποδεικνύουν και τα ελαφρώς μεταγενέστερα «εστιατόρια» του ιερού των Υρίων στη Νάξο, στα οποία η παρουσία κεραμικής και από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου πιστοποιεί τη συνέχεια της χρήσης τους²⁰⁹. Τέτοιου τύπου «κτηρία συμποσίου» μικρών διαστάσεων εμφανίζονται σε πολλά ιερά του αιγαιακού χώρου στα Αρχαϊκά και Κλασικά χρόνια²¹⁰. Η μεταγενέστερη από τους αιώνες που αφορούν την παρούσα εργασία εμφάνισή τους ίσως δείχνει πως η ανέγερσή τους αποτελούσε απάντηση σε μια ήδη υπάρχουσα και επιτακτική ανάγκη. Στα ιερά στα οποία δεν εμφανίζονται παρόμοιας χρήσης, μόνιμα οικοδομήματα, πρέπει να υποτεθεί πως τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούσαν προσωρινές κατασκευές, στις οποίες παραπέμπουν οι οπές από πασσάλους στην Αναβαθμίδα 1 του ιερού του Ποσειδώνα στην Ισθμία²¹¹.

Ένα στοιχείο που παρατηρείται σχεδόν στο σύνολο των ιερών που εξετάστηκαν παραπάνω, είναι η παρουσία εκτεταμένων συνόλων απλών, πήλινων σχημάτων, σχετικά τυποποιημένου μεγέθους. Αυτά ερμηνεύονται εύλογα ως απόδειξη του οργανωμένου χαρακτήρα των γευμάτων, στα οποία παρέχονταν τροφή και οίνος, όπως και τα σκεύη για την κατανάλωσή τους από ομάδες συμμετεχόντων μεγάλου και συχνά κυμαινόμενου μεγέθους.

Με βάση τα παραπάνω, μετά τον διαμοιρασμό και την κατανάλωση του κρέατος της θυσίας από το σύνολο των παρευρισκόμενων, αυτοί οι οποίοι δεν ανήκαν στην ελίτ συνέχιζαν την κατανάλωση τροφής και την οινοποσία χρησιμοποιώντας τυποποιημένα αγγεία πόσης τα οποία παρέχονταν από τους διοργανωτές των τελετών. Ταυτόχρονα, τα μέλη της ελίτ αποσύρονταν σε κάποιον κλειστό χώρο για να συνεχίσουν και αυτοί το

²⁰⁸ Dietler 2001β, 82-88.

²⁰⁹ Βλ. κεφάλαιο 2.8. Simantoni-Bournia 2000.

²¹⁰ Για την αναλυτική παρουσίαση των «κτηρίων συμποσίου» βλ. Leypold 2008.

²¹¹ Βλ. κεφάλαιο 2.4.

γεύμα και την οινοποσία χρησιμοποιώντας πιο εκλεπτυσμένα τρόφιμα και σκεύη, καθώς και να επιδοθούν σε δραστηριότητες όπως ο χορός, η ποίηση και το τραγούδι²¹². Οι συγκεκριμένοι χώροι κατά κανόνα βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από το σημείο του κοινού γεύματος, εντός των ορίων του ιερού. Έτσι όχι μόνο υπογραμμιζόταν η κοινωνική ανωτερότητα της ελίτ, αλλά κινούσε και την περιέργεια αυτών που βρίσκονταν έξω από αυτήν, καθώς άκουγαν από απόσταση τις συζητήσεις και τους εορτασμούς.

Η οργάνωση τελετουργικών γευμάτων σε ιερά γίνεται προς το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου ολοένα και πιο σημαντικό κομμάτι της λατρείας στα αιγαιακά ιερά. Έχοντας ως δεδομένη αυτή την εξέλιξη, προκύπτει ένα ακόμη σημαντικό ερώτημα: ποιες από τις μεταβολές στην κοινωνική οργάνωση αντικατοπτρίζονται σε αυτή την τάση; Μια από τις απαντήσεις ίσως είναι η αυξημένη δυνατότητα ανοδική κοινωνικής κινητικότητας. Τα τελετουργικά γεύματα και οι δραστηριότητες που τα συνόδευαν αποτελούσαν μια νέα, σημαντική ευκαιρία για ανέλιξη σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα ή και για το αντίθετο, όπως στο περιστατικό του γάμου της Αγαρίστης. Εκεί διαφαίνεται η σημασία που η «αριστοκρατική» τάξη έδινε στις συμποσιακές δεξιότητες. Με παρόμοιο τρόπο μπορεί να ερμηνευτεί και η παράλληλη ανάπτυξη αθλητικών αγώνων όπως αυτών που λάμβαναν χώρα στην Ολυμπία, καθώς ήταν μια περίπτωση που επέτρεπε σε επίδοξα και νυν μέλη της ελίτ να αποδείξουν την αξία τους δημοσίως έναντι όλων των υπολοίπων²¹³.

Τα τελετουργικά, κοινοτικά γεύματα αποτελούν μέσο διατήρησης και εδραίωσης σχέσεων εξουσίας. Η ανάγκη για διατήρηση τέτοιων σχέσεων ανισορροπίας ανάμεσα στην νέα, ανώτερη κοινωνική τάξη και στους υπόλοιπους «πολίτες» των κοινωνιών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου οδήγησε στην αύξηση του κύρους και του πλούτου των ιερών. Η διοργάνωση μεγάλων κοινών γευμάτων απαιτούσε την ύπαρξη πλεονάσματος, και η διάθεσή του στην κοινότητα με την μορφή αυτή δημιουργούσε μια αίσθηση χρέους και κατ' επέκταση ενίσχυε την ανισότητα των σχέσεων και το κύρος της ελίτ. Έτσι, τα φτωχά, μικρής κλίμακας τελετουργικά γεύματα των αιώνων αμέσως μετά την πτώση των ανακτόρων μετατράπηκαν σε πολυτελή, οργανωμένα και πλήρως εξοπλισμένα συμπόσια. Η ιερότητα του τόπου που διεξάγονταν και η στενή σύνδεσή τους με την τελετή της θυσίας ενίσχυαν το κύρος αυτών που παρείχαν το γεύμα και ενίσχυαν την

²¹² Wecowski 2014, 129-137.

²¹³ Για μια παράθεση των πηγών που αφορούν την ημερομηνία έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων βλ. Nelson 2007.

αίσθηση της κοινότητας, ανοίγοντας τον δρόμο για την δημιουργία της «πόλης κράτους»²¹⁴.

²¹⁴ van den Eijnde 2018, 8-12.

Επίλογος

Συνοψίζοντας, κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου έως και τον 8ο αιώνα π.Χ., η κοινωνική οργάνωση στον αιγαιακό χώρο μετασχηματίστηκε ριζικά, προαγγελίζοντας τη μακρά μετάβαση από τα ανάκτορα της Εποχής του Χαλκού στους μικρούς, αυτοτελείς οικισμούς και τέλος στην «πόλη κράτος». Οι εξελίξεις αυτές επηρέασαν και τις λατρευτικές πρακτικές στα ιερά, νέα και ήδη υπάρχοντα, ο πλούτος και η επιρροή των οποίων συνεχώς αυξανόταν. Τα τελετουργικά γεύματα αναδείχθηκαν σε βασικό στοιχείο των θρησκευτικών τελετών στα ιερά, συνοδεύοντας τη θυσία και λειτουργώντας τόσο ως μέσα κοινωνικής συναναστροφής όσο και ως τρόποι έκφρασης κοινωνικής συνοχής και διαφορών. Βασίζονταν στην ομαδική οινοποσία και κατανάλωση τροφής και συνοδεύονταν από δραστηριότητες επίδειξης της ικανότητας των συμμετεχόντων. Η ακόμα σχηματιζόμενη, νέα ελίτ των αναπτυσσόμενων κοινοτήτων εδραίωνε μέσα από τις πρακτικές αυτές την εξουσία της και τη διάκρισή της από το υπόλοιπο του πληθυσμού. Έτσι, η καθημερινή συνήθεια του κοινού γεύματος αναδείχθηκε σε βασικό παράγοντα στην εξέλιξη των κοινωνιών/κοινοτήτων του ελλαδικού χώρου στις αρχές της πρώτης χιλιετίας π.Χ.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Βλίζος, Σ. 2017. Ο Θρόνος του Θεού, Ο Οικισμός και το ιερό των Αμυκλών, *Ανασκαφή* 124, 28-39.

Δεληβορριάς, Α. 1968. *ΑΔ* 23, 149-150.

Δημακοπούλου, Κ. 2009. Το μυκηναϊκό ιερό στο Αμυκλαίο: μια νέα προσέγγιση, στο W. G. Cavanagh, C. Gallou και M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia: From Prehistory to Pre-modern*, Athens, 95-104.

Δημακοπούλου, Κ. 1982. *Το μυκηναϊκό ιερό στο Αμυκλαίο και η ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδος στη Λακωνία*, Athens.

Gruben, G. 2000. *Ιερά και ναοί των αρχαίων Ελλήνων*, Ακτσελή Δ. (μτφρ.), Αθήνα.

Κοντόπουλος, Κ. 1898. *Πρακτικά*, 17.

Κουρουνιώτης, Κ. 1910. Ανασκαφή Έρετρίας, *Πρακτικά*, 267-269.

Κουρουνιώτης, Κ. 1909. Ανασκαφή Λυκαίου, *Πρακτικά*, 185-200.

Κουρουνιώτης, Κ. 1905. Κατάλογοι Λυκαιοδικών, *ΑΕ*, 161-178.

Κουρουνιώτης, Κ. 1904α. Ανασκαφή Λυκαίου, *Πρακτικά*, 32-34.

Κουρουνιώτης, Κ. 1904β. Ανασκαφαί Λυκαίου, *ΑΕ*, 153-214.

Κουρουνιώτης, Κ. 1903. Ανασκαφή Λυκαίου, *Πρακτικά*, 50-52.

Κουρουνιώτης, Κ. 1900. Ανασκαφαί εν Έρετρία, *Πρακτικά*, 53-56.

Κουρουνιώτης, Κ. 1899. Ανασκαφαί Έρετρίας, *Πρακτικά*, 34-37.

Κωνσταντίνου, Ι. 1955. Ανασκαφή εν Έρετρία, *Πρακτικά*, 125-131.

Κωνσταντίνου, Ι. 1952. Έκθεσις έργασιων εν Έρετρία, *Πρακτικά*, 153-163.

Λαμπρινουδάκης, Β.Κ. 1992. Έξι χρόνια αρχαιολογικής έρευνας στα Ύρια της Νάξου, *ΑΕ*, 201-216.

Ματθαίου, Α.Π. 2013. Ναξιακά επιγραφικά σημειώματα, *ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΟΝ* 2, 71-80.

Sporn, K. και Γρηγορόπουλος, Δ. 2024. *Τομή στο παρελθόν : 50 χρόνια ανασκαφής στο Καλαπόδι / Schnitt in die Vergangenheit : 50 Jahre Grabung Kalapodi*, Deutsches Archäologisches Institut, Athens.

Στάης, Β. 1895. Προϊστορικοί Συνοικισμοί εν Αττική και Αίγινα, *ΑΕ*, 193-264.

Τσουντας, Χ. 1892. Εκ του Αμυκλαίου, *ΑΕ*, 1-18.

Walter, H. 2004. *Ο Κόσμος της Αρχαίας Αίγινας 3000-1000 π.Χ.*, Αθήνα.

Ζαφειρόπουλος, Ν. 1960. Πάρος, *ΑΔ* 16, 245-247.

Ξενογλώσση

Alexandridou, A. 2022. The Terracotta Animal Figurines from Despotiko: The Life of Humans and Objects in the Early Iron Age Cyclades beyond Polarities, *BSA* 117, 169-193.

Alexandridou, A. 2019. Geometric Despotiko: on the Borderline between Sacred and Profane, στο I. S. Lemos και A. Tsingarida (επιμ.), *Beyond the Polis. Rituals, Rites and Cults in early and Archaic Greece (12th - 6th c.)*. Brussels, 193-211.

Alexandridou, A. 2018. The 'Lady of Despotiko' reconsidered: Cult image or cult utensil?, στο E. Angliker και J. Tully (επιμ.), *Cycladic Archaeology: New Approaches and Discoveries*, Oxford, 87-100.

Altschuler, E.L., Calude, A.S., Meade A. και Pagel, M., Linguistic evidence supports dates for Homeric epics, *Bioessays* 35, 417-420.

Auberson, P. 1975. Chalcis - Lefkandi - Érétrie au VIIIe siècle, στο Centre Jean Bérard (επιμ.), *Contribution à l'étude de la société et de la colonisation eubéennes*, Naples.

Auberson, P. 1968. *Érétria : fouilles et recherches I, Temple d'Apollon Daphnéphoros. Architecture*, Berne.

Beaton, A.E. και Clement, P.A. 1976. The Date of the Destruction of the Sanctuary of Poseidon on the Isthmus of Corinth, *Hesperia* 45, 267-279.

- Bent, J.T. 1885. *The Cyclades, or Life among the Insular Greeks*, London.
- Bérard, C. 2007. Aux origines d'Érétrie. Repenser la fondation des cités?, *Mètis* 5, 293-301.
- Bérard, C. 1998. Erétrie géométrique et archaïque, στο Β. D' Agostino και Βατς Μ. (επιμ.), *Euboica*, 147-152, Naples.
- Bravo, Β. 1988. Polis u Homera, στο Β. Bravo, J. Kolendo, and W. Lengauer (επιμ.), *Świat antyczny. Stosunki społeczne, ideologia i polityka, religia. Studia ofiarowane Izie Biezuńskiej Małowist w pięćdziesięciolecie pracy naukowej przez Jej uczniów*, Warsaw, 17–65.
- Broneer, O. 1971. Temple of Poseidon, *Isthmia I*. Princeton.
- Bruit, L. 1990. The Meal at the Hyakinthia: Ritual Consumption and Offering, στο O. Murray (επιμ.) *Symptica: A Symposium on the Symposion*, Oxford, 162-174.
- Carpenter, R., 1933. The Antiquity of the Greek Alphabet, *AJA* 37, 8-29.
- Charalambidou, X. 2017. The pottery from the Sacrificial Refuse Area in Plakari-Karystos on Euboea: First assessment, στο Z. Tankosic, F. Mavridis και Μ. Kosma (επιμ.), *An Island between Two Worlds: The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times. Proceedings of the international conference held at Eretria July 12-14, 2013, Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens* 6, Αθήνα, 253-274.
- Cherry, J.F. 1981. Pattern and Process in the Earliest Colonization of the Mediterranean Islands, *Proceedings of the Prehistoric Society* 47, 41-68.
- Chidiroglou, M. 2017. Karystos revisited: Interaction networks of an Aegean island polity (sources and finds), στο Z. Tankosic, F. Mavridis και Μ. Kosma (επιμ.), *An Island between Two Worlds: The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times. Proceedings of the international conference held at Eretria July 12-14, 2013, Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens* 6, Αθήνα, 321-344.
- Clement, P.A. 1975. The Date of the Hexamilion, *Essays in Memory of Basil Laourdas*, Thessaloniki, 159-164.
- Coldstream, J.N. 2003. *Geometric Greece: 900–700 BC* (2^η έκδοση), London.

- Coulson, W.D.E. 1985. The Dark Age Pottery of Sparta, *BSA* 80, 29–84.
- Crielaard, J. P. 2017. The Early Iron Age Sanctuary of Karystos - Plakari (Southern Euboea) and its Wider Context, στο A. Mazarakis Ainian, A. Alexandridou και X. Charalambidou (επιμ.), *Regional Stories. Towards a New Perception of the Early Greek World. Acts of an International Symposium in honour of Professor Jan Bouzek, Volos 18-21 June 2015*, Volos, 127-144.
- Crielaard, J.P., Songu, F., Chidioglou, M. και Kosma, M. 2014. The Plakari Archaeological Project. Preliminary Report on the Third Field Season (2012), *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens* 20-2, 1-24.
- Crielaard, J.P., Barbetsea, E., Charalambidou, X., Chidioglou, M., Groenhuijzen, M., Kosma, M. και Songu, F. 2013. The Plakari Archaeological Project. Preliminary Report on the Second Field Season (2011), *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens* 19-2, 35-56.
- Crielaard, J.P., Songu, F., Chidioglou, M. και Kosma, M. 2011-2012. The Plakari Archaeological Project. Project Outline and Preliminary Report on the First Field Season (2010), *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens* 18, 83-106.
- Crielaard, J.P. 2011. The Wanax to Basileus Model Reconsidered, στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The Dark Age Revisited. Vol. I–II. Acts of an international symposium in memorial of W.D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14–17 June 2007*, Volos, 83-111.
- Crielaard, J.P. 1999. Production, circulation and consumption of Early Iron Age Greek pottery (eleventh to seventh centuries BC), στο J.K. Papadopoulos, J.P. Crielaard, V. Stissi και G.J. van Wijngaarden (επιμ.), *The Complex Past of Pottery: Production, Circulation and Consumption of Mycenaean and Greek Pottery (sixteenth to early fifth centuries BC). Proceedings of the ARCHON international conference held in Amsterdam, 8-9 November 1996*, Amsterdam, 49-81.
- Crielaard, J. P. και Driessen, J. 1994. The hero's home. Some reflections on the building at Toumba, Lefkandi, *Topoi* 4/1, 251-270.
- Detienne, M., και Lloyd, J. 2004. The Gods of Politics in Early Greek Cities, *Arion: A Journal of Humanities and the Classics* 12(2), 49-66.

Dietler, M. 2011. Feasting and Fasting, στο T. Insoll (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*, Oxford, 179-194.

Dietler, M. και Hayden, B. 2001α. *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics, and Power*, Washington DC.

Dietler, M. 2001β. Theorizing the feast: Rituals of consumption, commensal politics, and power in African contexts, στο M. Dietler και B. Hayden (επιμ.), *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics, and Power*, Washington DC, 65–114.

Delivorrias, A. 2009. The Throne of Apollo at the Amyklaion: Old proposals, new perspectives, στο W.G. Cavanagh, C. Gallou και M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia: From Prehistory to Pre-modern*, BSA 16, 133-135.

Δημακοπούλου, Κ. 2012. The Early Cult at the Amyklaion. The Mycenaean Sanctuary, *Μουσείο Μπενάκη 11-12, 2011-2012*, 105-112.

Ekroth, G. 2017. “Don’t throw any bones in the sanctuary!” On the handling of sacred waste at ancient Greek cult places, στο C. Moser και J. Knust (επιμ.) *Ritual Matters: Material Remains and Ancient Religion (Supplement to the Memoirs of the American Academy in Rome)*, Michigan, 33-52.

Ekroth, G. 2008. Meat, man and god. On the division of the animal victim at Greek sacrifices, στο A.P. Matthaiou και I. Polinskaya (επιμ.), *Μικρός Ιερομνήμων, μελέτες εις μνήμην Michael H. Jameson*, 259-290, Αθήνα.

Ekroth, G. 2007. Meat in ancient Greece: sacrificial, sacred or secular?, *Food and History* 5, 249-272.

Felsch, R. 1996. *Kalapodi I: Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis I*, Mainz.

Felten, F. 2007. Aegina-Kolonna: The History of a Greek Acropolis στο F. Felten, W. Gauß και R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at Salzburg October 31 st –November 2nd , 2004. Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean 14*, Wien, 11–34.

Fenn, T.R., Ponting, M.J. και Voyatzis, M.E. 2014. Ceramic analysis of Laconian Protogeometric pottery from Tegea and Amyclae, στο E. Østby (επιμ.) *Tegea I*,

Investigations in the Temple of Athena Alea 1991–94, Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens, series 40, volume 3, Athens, 571-587.

Gamkrelidze, T.V. και Ivanov, V.V. 1995. *Indo-European and Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Indo-European Language and a Proto-Indo-European Culture*, Berlin.

Gebhard, E.R. 2001. The Archaic Temple at Isthmia: Techniques of Construction, στο M. Bietak (επιμ.), *Archaische Griechische Tempel und Altägypten, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der Gesamtakademie, Band XXI*, Vienna.

Gebhard, E.R., Hemans, F. και Hayes J.W. 1998. University of Chicago Excavations at Isthmia, 1989: III, *Hesperia* 67, 405-456.

Gebhard, E.R. και Hemans F.P. 1992. University of Chicago Excavations at Isthmia, 1989: I, *Hesperia* 61, 1-77.

Groot, M. 2014. Burned offerings and sacrificial meals in Geometric and Archaic Karystos. Faunal remains from Plakari (2011-2012), *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens* 20-2, 25-52.

Hayden, B. 2014. *The Power of Feasts: From Prehistory to the Present*, New York.

Hiller, S. 2003. Some preliminary thoughts about Aegina in the Dark Ages, στο E. Κονσολάκη-Ιαννοπούλου (επιμ.) *Αργοσαρωνικός. Πρακτικά 1^{ου} διεθνούς συνεδρίου ιστορίας και αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος 1998*, Αθήνα, 11-20.

Huber, S. 2003. *Érétria : fouilles et recherches XIV, L'aire sacrificielle au nord du sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros. Un rituel des époques géométrique et archaïque*, Gollion.

Jacobs-Felsch, M. 1996. Die spätmykenische bis frühprotogeometrische Keramik, στο R. Felsch (επιμ.) *Kalapodi I: Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis I*, Mainz, 106-213.

Jarosch-Reinholdt, V. 2009. *Die geometrische Keramik von Kap Kolonna*, Wien.

Koiv, M. 2016. *Basileus, tyrannos and polis, The Dynamics of Monarchy in Early Greece, Klio*, 98(1), 1-89.

- Kotsonas, A. 2017. Sanctuaries, temples and altars in the Early Iron Age: A chronological and regional accounting, στο A. Mazarakis Ainian, A. Alexandridou και X. Charalambidou (επιμ.) *Regional Stories towards a New Perception of the Early Greek World. An International Symposium in Honour of Professor Jan Bouzek, Volos, 18-21 June 2015*, Volos, 55-66.
- Kordatzaki, G., Kiriati, E., Müller, N. S., Voyatzis, M., Romano, D., Petrakis, S., Forsén, J., Nordquist, G., Rodriguez-Alvarez, E., and Linn, S. 2016. A Diachronic Investigation of ‘Local’ Pottery Production and Supply at the Sanctuary of Zeus, Mount Lykaion, Arcadia, Peloponnese, *Journal of Archaeological Science: Reports* 7, 526–529.
- Kourayos, Y., Daifa, I. και Alexandridou, A. 2023. The site of Mandra on the islet of Despotiko. An archaeological gem in the middle of the Aegean sea, στο Alexandridou, A., Kourayos Y., and Daifa I. (επιμ.) *Despotiko, the Site of Mandra: The “Temple” Complex and Its Deposits*, Ghent, 1-11.
- Kourayos, Y. 2018. *Despotiko. A Journey in Time (Twenty Years of Research at the Sanctuary of Apollo)*, Antiparos.
- Kourayos, Y., Alexandridou, A., Papajanni, K. και Draganits, E. 2017. Ritual Dining at the sanctuary of Apollo on Despotiko: The evidence from Building Δ, στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.) *Les sanctuaires archaïques des Cyclades*, Rennes, 345-365.
- Kourayos, Y., Daifa, K., Ohnesorg, A., & Papajanni, K. 2014. The Sanctuary of Despotiko in the Cyclades. *Excavations 2001–2012, AA* 2, 93–174.
- Lambert, S. 2002. The Sacrificial Calendar of Athens, *BSA* 97, 353–399.
- Lambrinoudakis, V.K. 1989. Neues zur Ikonographie der Dirke, στο H. U. Cain, H. Gabelman και D. Salzmann (επιμ.), *Festschrift für Nikolaus Himmelmann. Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik*, Mainz, 341-350.
- Lambrinoudakis, V.K. 1991. The Sanctuary of Iria on Naxos and the Birth of Monumental Greek Architecture. *Studies in the History of Art, Vol. 32, Symposium Papers XVI: New Perspectives in Early Greek Art*, 172–188.
- Lemos I.S. και Mitchell D. 2012. Elite Burials in Early Iron Age Aegean. Some preliminary observations considering the spatial organization of the Toumba cemetery at

Lefkandi, στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *Dark Ages revisited*, University of Thessaly, Volos, 635-646.

Lemos, I.S. 2006. Athens and Lefkandi: a tale of two sites στο I. S. Lemos και S. Deger-Jalkotzy (επιμ.), *Ancient Greece. From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh. 505-530.

Lentjes, D. 2015. A walk in the woods. Charcoal analysis from three Greek archaeological sites: Geraki, Plakari and Titane, *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens* 21-2, 135-173.

Leypold, C. 2008. *Bankettgebäude in griechischen Heiligtümern*, Wiesbaden.

Ma, J. 2024. *Polis: A New History of the Ancient Greek City-State from the Early Iron Age to the End of Antiquity*, Princeton.

Μαζαράκης-Αινιάν, Α. 1997. *From rulers' dwellings to temples: Architecture, religion and society in early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, Jonsered.

Morgan, C. 1999. The late Bronze Age settlement and early Iron Age sanctuary, *Isthmia VIII*, Princeton.

Morris, I. 1997. Homer and the Iron Age, στο I. Morris και B.B. Powell (επιμ.), *A New Companion to Homer*, Leiden, 535-559.

Müller-Celka, S., Krapf, T. και Verdan, S. 2011. La céramique helladique du sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros à Érétrie (Eubée), *BCH* 135, 21-61.

Naveh, J. 1973. Some Semitic Epigraphical Considerations on the Antiquity of the Greek Alphabet, *AJA* 77, 1-8.

Nelson, M. 2007. The First Olympic Games, στο G.P. Schaus και S.R. Wenn (επιμ.), *Onward to the Olympics: Historical Perspectives on the Olympic Games*, 47-58.

Niemeier, W.-D. 2024. Kalapodi 1973-2013: Καλαπόδι 1973-201, *DAI AtheNea* 2024, 56-61.

O'Connor, K. 2015. *The Never-ending Feast: The Anthropology and Archaeology of Feasting*, London.

Osborne, R. 2009. *Greece in the Making 1200-479 BC* (2^η έκδοση), London.

- Papakonstantinou, Z. 2010. Agariste's Suitors: Sport, Feasting and Elite Politics in Sixth Century Greece, *Nikephoros* 23, 71-93.
- Petterson, M. 1992. *Cults of Apollo at Sparta. The Hyakinthia, the Gymnopaïdai and the Karneia*, Stockholm.
- Pierattini, A. 2022. *The Origins of Greek Temple Architecture*, Cambridge.
- Pollock, S. 2015. Towards an Archaeology of Commensal Spaces. An Introduction, *Between Feasts and Daily Meals. Towards an Archaeology of Commensal Spaces (e-Topoi)*, *Special Volume 2*, 1–20.
- Poulos, S., Ghionis, G. και Maroukian, H. 2009. Sea-level rise trends in the Attico–Cycladic region (Aegean Sea) during the last 5000 years, *Geomorphology* 107, 10-17.
- Prignitz, S. 2014. Zur Identifizierung Des Heiligtums von Kalapodi, *ZPE*, vol. 189, 133–46.
- Qviller, B. 1981. The dynamics of the Homeric society. *Symbolae Osloenses*, 56(1), 109-155.
- Romano, D.G. και Voyatzis, M.E. 2021. Sanctuaries of Zeus: Mt. Lykaion and Olympia in the Early Iron Age, *Hesperia* 90, 1-25.
- Romano, D.G. και Voyatzis, M.E. 2015. Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part 2, The Lower Sanctuary, Preliminary Report 2004-2010, *Hesperia* 84, 207-276.
- Romano, D.G. και Voyatzis, M.E. 2014. Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part 1, The Upper Sanctuary: Preliminary Report 2004-2010, *Hesperia* 83, 569-652.
- Romano, D.G., και Voyatzis, M.E. 2010. Excavating at the Birthplace of Zeus, *Expedition* 52, 9-21.
- Sherratt, E.S. 2004. Feasting in Homeric Epic, *Hesperia* 73, 301-337.
- Sherratt, E.S. 1990. "Reading the texts": archaeology and the Homeric question, *Antiquity* 64, 807-824.
- Schuller, M. 1985. Dorische Architektur der Kykladen, *Jdl* 100, 319-398.

- Simantoni-Bournia, E., 2015. More Cups for “Dionysos”: A Selection of Geometric Drinking Vases from the Sanctuary of Hyria on Naxos, στο V. Vlachou (επιμ.), *Pots, Workshops and Early Iron Age Society*, Bruxelles, 181-197.
- Simantoni-Bournia, E. 2000. Les premières phases du sanctuaire d’Hyria d’après les objets retrouvés, *RA (Bulletin de la SFAC)*, 209–219.
- Snodgrass, A.M. 1980. *Archaic Greece. The Age of Experiment*, Berkeley, Los Angeles.
- Starkovich, B.M., Hodgins, G.W.L., Voyatzis, M.E., Romano, D.G. 2013, Dating Gods: Radiocarbon Dates from the Sanctuary of Zeus on Mt. Lykaion (Arcadia, Greece) στο A.J.T. Jull & C. Hatte (επιμ.) *Proceedings of the 21st International Radiocarbon Conference, Radiocarbon* 55, 501-513.
- Tankosic, Z. και Mathioudaki, I. 2011. The finds from the prehistoric site of Ayios Nikolaos Mylon, Southern Euboea, Greece, *BSA* 106, 99-140.
- van den Eijnde, F. 2018. Feasting and Polis Institutions: An Introduction, στο F. Van Den Eijnde, J. H. Blok και R. Strootman (επιμ.), *Feasting and Polis Institutions. Mnemosyne Supplements* 414, Leiden, 1-27.
- Verdan, S. 2013. *Érétria : fouilles et recherches XXII, Le Sanctuaire d’Apollon Daphnéphoros à l’époque géométrique*, Gollion.
- Vlachou, V. 2024. Interpreting the Pottery Deposits from the Spartan Amyklaion. Providing a Framework for the Early Stages of Cult and Ritual, στο M. Kerschner (επιμ.) *Interpreting the Pottery Record from Geometric and Archaic Sanctuaries in the Northwestern Peloponnese, Proceedings of the International Online Symposium, November 5–6, 2020*, Austrian Academy of Sciences.
- Vlachou, V. 2018. Feasting at the sanctuary of Apollo Hyakinthos at Amykles: The evidence of the Early Iron Age, στο F. van den Eijnde, J. H. Blok και R. Strootman (επιμ.) *Feasting and Polis Institutions*, Leiden, 93-124.
- Vlachou, V. 2017. From Mycenaean Cult Practice to the Hyakinthia Festival of the Spartan Polis. Cult Images, Textiles and Ritual Activity at Amykles: An Archaeological Perspective, στο A. Tsingarida και I. S. Lemos (επιμ.) *Constructing Social Identities in Early Iron Age and Archaic Greece, Études d’archéologie* 12, Brussels, 11-42.

Vlachou, V. 2015. The Spartan Amyklaion: the Early Iron Age Pottery from the Sanctuary, στο A. Delivorrias και St. Vlivos (επιμ.) *Amykles Research Project*, Athens, 113-124.

von Miller, A.C.J. 2024. Kalapodi, Griechenland. Früheisenzeitliche Feinkeramik aus dem Heiligtum bei Kalapodi. Die Arbeiten des Jahres 2023, *E-Forschungsberichte Des DAI*, 1–19.

Voyatzis, M.E., Romano, D.G., Davis, G.H., Jordan, P., Said, R.K., Cummins, K.L., και Beck, S. 2024. Thunder, Lightning and Earthquakes and their Impact on the Sanctuary of Zeus at Mt. Lykaion, *Hesperia* 93, 597-616.

Voyatzis, M.E. 2017. The Early Iron Age Pottery from Mt. Lykaion and the Western Greek Koine, στο S. Handberg και A. Gadolou (επιμ.) *Material Koinai in the Greek Early Iron Age and Archaic Period (Monographs of the Danish Institute at Athens, 22)*, Aarhus, 65-90.

Waal, W. 2018. On the ‘Phoenician Letters’: The Case for an Early Transmission of the Greek Alphabet from an Archaeological, Epigraphic and Linguistic Perspective, *Aegean Studies* 1, 83–125.

Walker, M.J., Anesin, D., Angelucci, D.E., Avilés-Fernández, A., Berna, F., Buitrago-López, A.T., Fernández-Jalvo, Y., Haber-Uriarte, M., López-Jiménez, A., López-Martínez, M., Martín-Lerma, I., Ortega-Rodrigáñez, J., Polo-Camacho, J.-L., Rhodes, S.E., Richter, D., Rodríguez-Estrella, T., Schwenninger, J.-L. και Skinner, A.R. 2016. Combustion at the Late Early Pleistocene Site of Cueva Negra Del Estrecho Del Río Quípar (Murcia, Spain), *Antiquity* 90(351), 571–589.

Wecowski, M. 2018. When Did the Symposium Die? On the Decline of the Greek Aristocratic Banquet, στο F. van den Eijnde, J. H. Blok, & R. Strootman (επιμ.), *Feasting and Polis Institutions, Mnemosyne Supplements* 414, Leiden, 257–272.

Wecowski, M. 2014. *The Rise of the Greek Aristocratic Banquet*, Oxford.

Wecowski, M. 2000. Homer and the Origins of the Symposium, στο F. Montanari (επιμ.) *Omero tremila anni dopo. Atti del congresso di Genova 6-8 luglio 2000 (Roma 2002)*, 625-637.

West, M.L. 1999. The Invention of Homer. *The Classical Quarterly*, 49(2), 364–382.

West, M.L. 1995. The Date of the “Iliad.” *Museum Helveticum*, 52(4), 203–219.

Wheeler, G. 1682. *A Journey into Greece*, London.

Whitley, J. 2019. The re-emergence of political complexity, στο Lemos, I. και Kotsonas, A. (επιμ.), *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, 161–86.

Wurster, W. 1974. *Der Apollontempel, Alt-Ägina I*. Mainz.

Zolotnikova, O. 2005. The Cult of Zeus Lykaios, στο E. Østby (επιμ.), *Ancient Arcadia: Papers from the Third International Seminar on Ancient Arcadia, Held at the Norwegian Institute at Athens*, Athens, 105-119.

Δικτυογραφία

Επίσημη ιστοσελίδα της ανασκαφής Αίγινας-Κολώνας, πεδίο «Forschungsgeschichte».

Ημερομηνία πρόσβασης: 22/01/2025. <https://www.aegina-kolonna.at/forschungsgeschichte/>.

Επίσημη ιστοσελίδα της ανασκαφής στην Ισθμία από το Πολιτειακό Πανεπιστήμιο του Michigan, πεδίο «Home». Ημερομηνία πρόσβασης 25/02/2025. <https://msuisthmia.org/>

Κατάλογος εικόνων

Εικ. 1: Ο λόφος της Αγίας Κυριακής σήμερα.

Εικ. 2: Θραύσμα τροπιδωτού σκύφου με κωνική βάση, Αμυκλαίο.

Εικ. 3: Θραύσμα λεκανίδος, Αμυκλαίο.

Εικ. 4: Θραύσμα κυπέλλου, Αμυκλαίο.

Εικ. 5: Θραύσμα κρατήρα, Αμυκλαίο.

Εικ. 6: Θραύσματα από τριποδικούς λέβητες, Αμυκλαίο.

Εικ. 7: Αεροφωτογραφία του ιερού του Δεσποτικού.

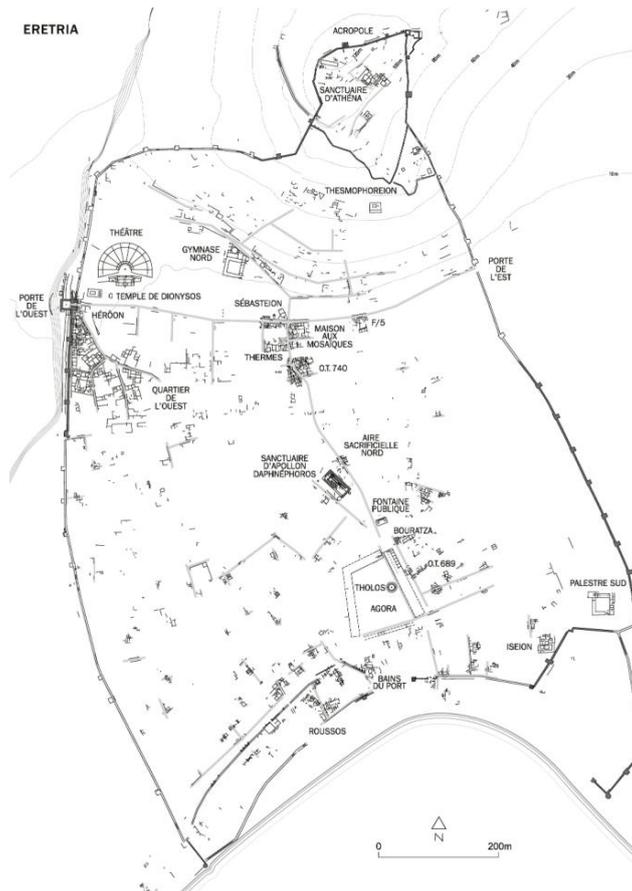
Εικ. 8: Τα κτήρια Ο και Ξ, Δεσποτικό.

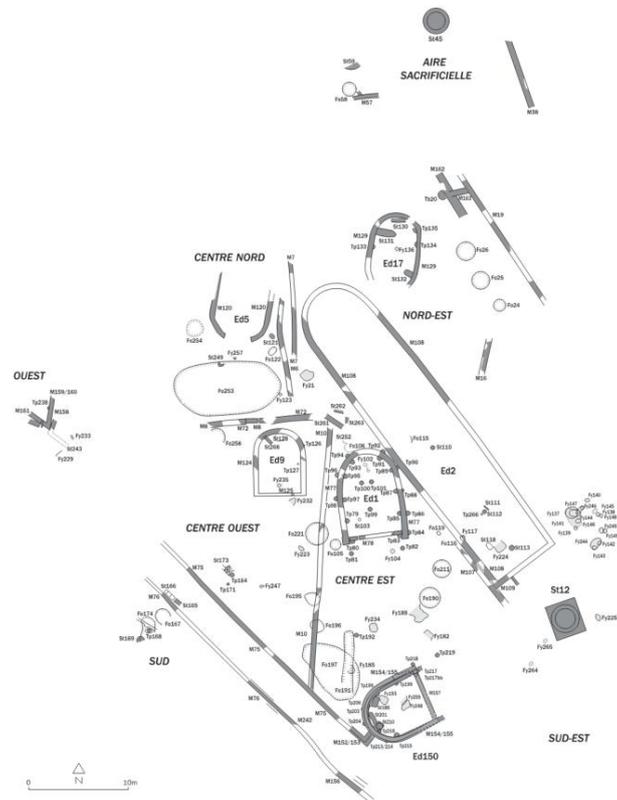
Εικ. 9: Θραύσμα σκύφου, Δεσποτικό.

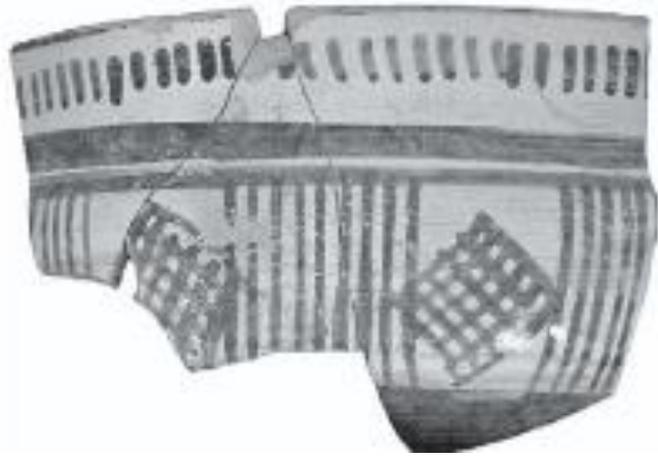
Εικ. 10: Θραύσμα κρατήρα, Δεσποτικό.

Εικ. 11: Σχέδιο των αρχαιολογικών καταλοίπων στην περιοχή της Ερέτριας.

Εικ. 12: Σχέδιο των Γεωμετρικών κατασκευών στο ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα.

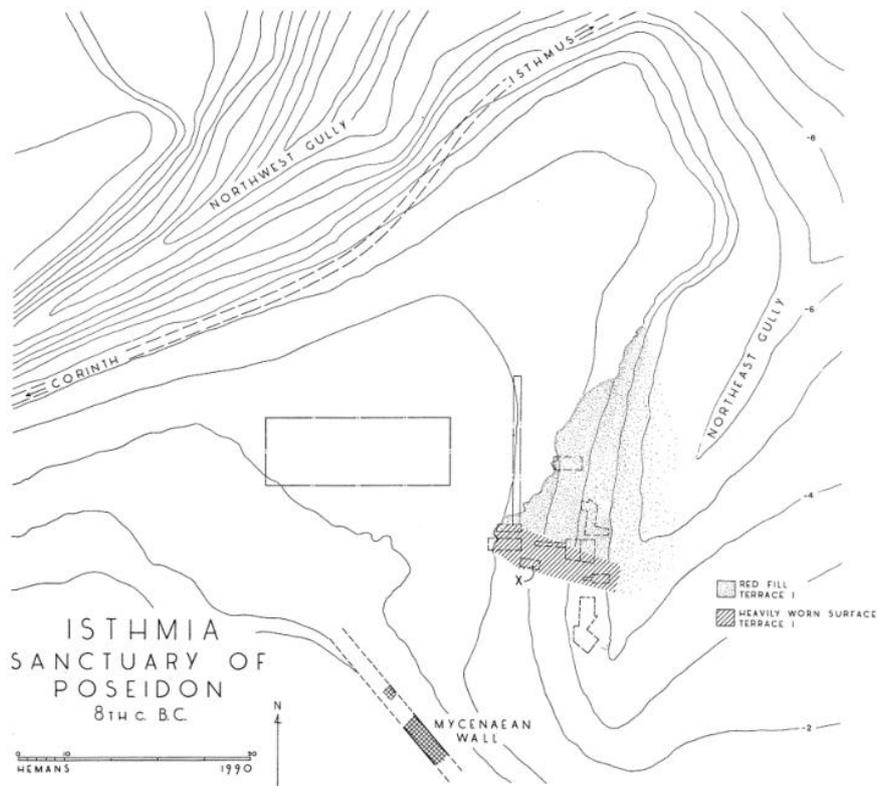
Εικ. 13: Θραύσμα σκύφου, Ερέτρια.

Εικ. 14: Κύπελλο, Ερέτρια.

Εικ. 15: Υδρία, Ερέτρια.

Εικ. 16: Η περιοχή του ιερού της Ισθμίας στον 8^ο αιώνα π.Χ.

Εικ. 17: Κύπελλα, Ισθμία.

Εικ. 18: Κοτύλη, Ισθμία.

Εικ. 19: Οινοχόη, Ισθμία.

Εικ. 20: Αεροφωτογραφία του ακρωτηρίου της Κολώνας.

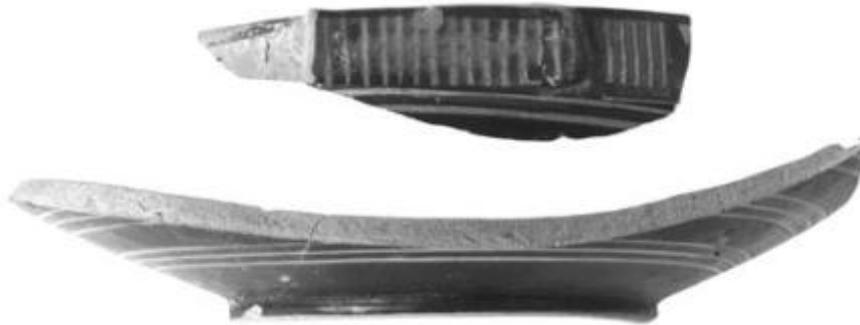
Εικ. 21: Σκύφος, Κολώνα.

Εικ. 22: Θραύσμα κρατήρα, Κολώνα.

Εικ. 23: Αμφορέας, Κολώνα.

Εικ. 24: Πινάκιο, Κολώνα.

Εικ. 25: Τέμενος και βωμός τέφρας, Λύκαιον όρος.

Εικ. 26: Θραύσμα σκύφου, Λύκαιον όρος.

Εικ. 27: Ο χώρος του ιερού στο Καλαπόδι το 2017.

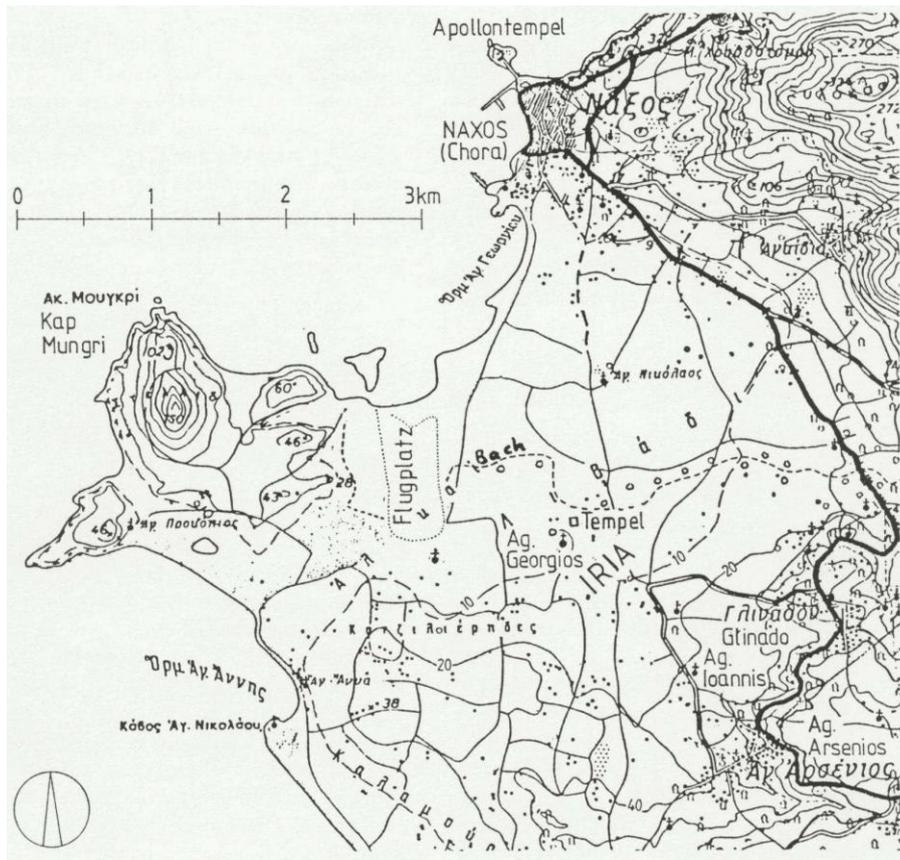
Εικ. 28: Θραύσμα σκύφου, Καλαπόδι.

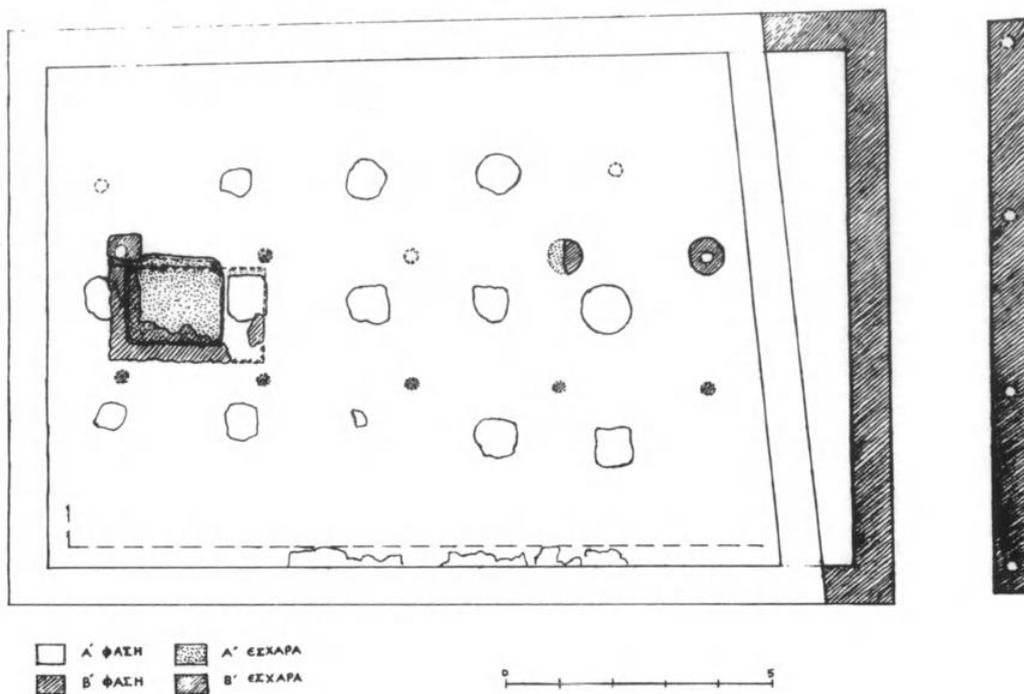
Εικ. 29: Θραύσμα κυπέλλου, Καλαπόδι.

Εικ. 30: Λαβή κυπέλλου με graffito, Καλαπόδι.

Εικ. 31: Χάρτης της πεδιάδας νότια της πόλης της Νάξου.

Εικ. 32: Κάτοψη του υστερογεωμετρικού κτιρίου στο ιερό των Υρίων.

Εικ. 33: Πήλινη εστία, Ύρια.

Εικ. 34: Θραύσμα σκύφου, Ύρια.

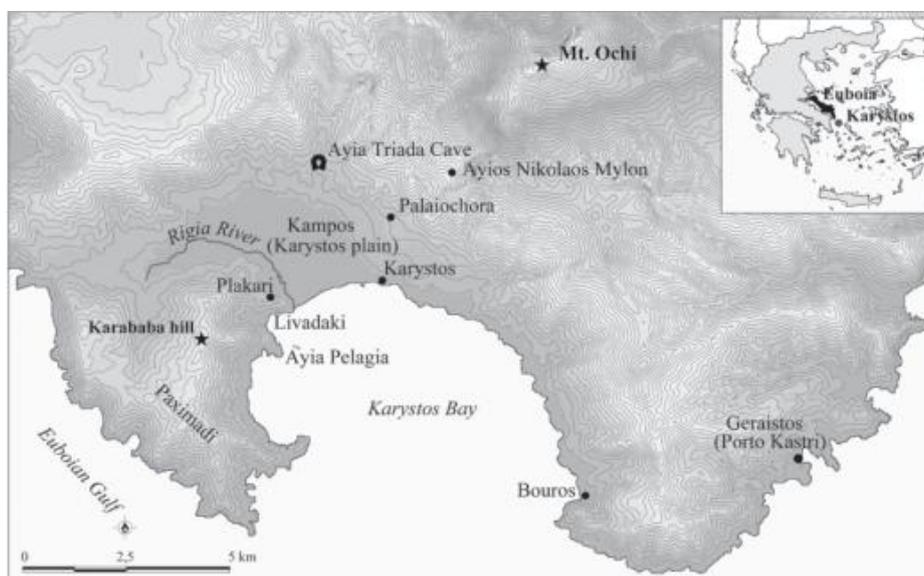
Εικ. 35: Κύπελλο, Ύρια.

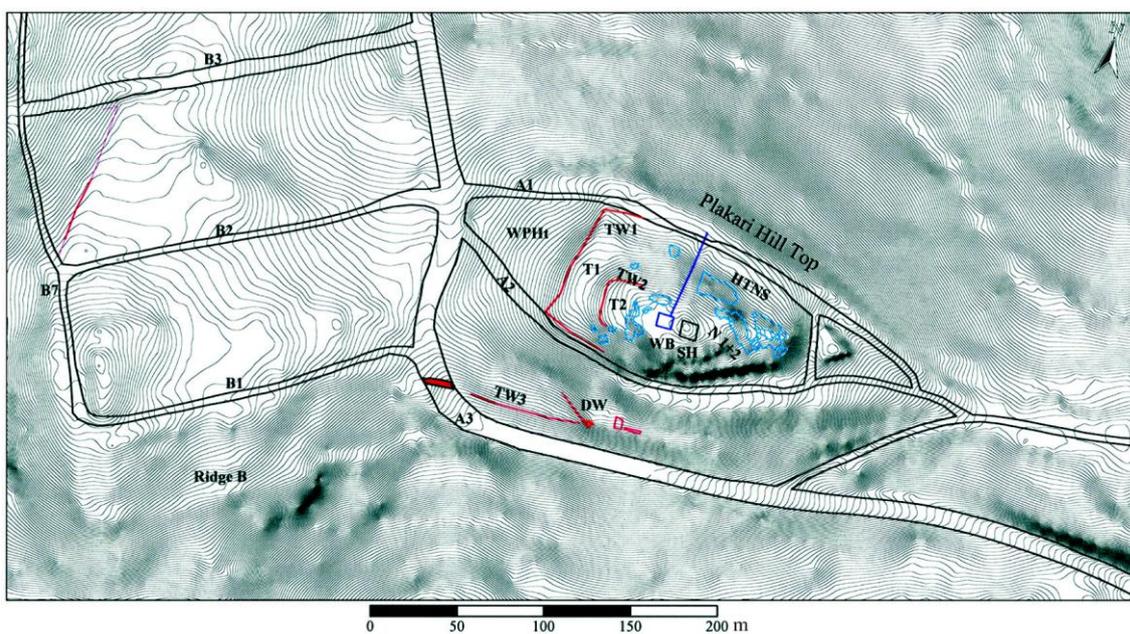
Εικ. 36: Κοτύλη, Ύρια.

Εικ. 37: Θραύσμα κανθάρου, Ύρια.

Εικ. 38: Θέση της Πλακαρής στην περιοχή της Καρυστίας.

Εικ. 39: Ψηφιακό μοντέλο εδάφους της Πλακαρής.

Εικ. 40: Οστά βοοειδούς με ίχνη ανθρώπινης επεξεργασίας, Πλακαρή.

Εικ. 41: Θραύσματα από μαγειρικά σκεύη με ίχνη καύσης, Πλακαρή.

Προέλευση εικόνων

- Εικ. εξωφύλλου: Σκύφος, Κολώνα, Jarosch-Reinholdt 2009, πίν. 43, 478.
- Εικ. 1: Ο λόφος της Αγίας Κυριακής σήμερα, Vlachou 2018, εικ. 4.1, 97.
- Εικ. 2: Θραύσμα τροπιδωτού σκύφου με κωνική βάση, Αμυκλαίο, Vlachou 2018, εικ. 4.4A, 103
- Εικ. 3: Θραύσμα λεκανίδος, Αμυκλαίο, Vlachou 2018, εικ. 4.5A, 104.
- Εικ. 4: Θραύσμα κυπέλλου, Αμυκλαίο, Vlachou 2018, εικ. 4.9, 110.
- Εικ. 5: Θραύσμα κρατήρα, Αμυκλαίο, Vlachou 2024, εικ. 12, 336.
- Εικ. 6: Θραύσματα από τριποδικούς λέβητες, Αμυκλαίο, Vlachou 2018, εικ. 4.7, 107.
- Εικ. 7: Αεροφωτογραφία του ιερού του Δεσποτικού, Kourayos κ.ά. 2014, εικ. 2, 94.
- Εικ. 8: Τα κτήρια Ο και Ξ, Δεσποτικό, Kourayos κ.ά. 2023, εικ. 8, 6.
- Εικ. 9: Θραύσμα σκύφου, Δεσποτικό, Kourayos κ.ά. 2017, εικ. 22, 358.
- Εικ. 10: Θραύσμα κρατήρα, Δεσποτικό, Kourayos κ.ά. 2017, εικ. 21, 358.
- Εικ. 11: Χάρτης αρχαιολογικών καταλοίπων στην περιοχή της Ερέτριας, Verdán 2013, πίν. 1, 52.
- Εικ. 12: Σχέδιο των Γεωμετρικών κατασκευών στο ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα, Verdán 2013, πίν. 4, 55.
- Εικ. 13: Θραύσμα σκύφου, Ερέτρια, Verdán 2013, πίν. 80, 192.
- Εικ. 14: Κύπελλο, Ερέτρια, Verdán 2013, πίν. 73, 134.
- Εικ. 15: Υδρία, Ερέτρια, Huber 2003, πίν. 73, Η 125.
- Εικ. 16: Η περιοχή του ιερού της Ισθμίας στον 8ο αιώνα π.Χ., Gebhard και Hemans 1992, εικ. 1, 4.
- Εικ. 17: Κύπελλα, Ισθμία, Gebhard, E.R. και Hemans F.P. 1992, πίν. 8b.
- Εικ. 18: Κοτύλη, Ισθμία, Gebhard, E.R. και Hemans F.P. 1992, πίν. 9b.

- Εικ. 19: Οινοχόη, Ισθμία. Gebhard, E.R. και Hemans F.P. 1992, πίν. 8d.
- Εικ. 20: Αεροφωτογραφία του ακρωτηρίου της Κολώνας, Felten 2007, εικ. 1, 11.
- Εικ. 21: Σκύφος, Κολώνα, Jarosch-Reinholdt 2009, πίν. 51, 613.
- Εικ. 22: Θραύσμα κρατήρα, Κολώνα, Jarosch-Reinholdt 2009, πίν. 40, 442.
- Εικ. 23: Αμφορέας, Κολώνα, Jarosch-Reinholdt 2009, πίν. 1, 2.
- Εικ. 24: Πινάκιο, Κολώνα, Jarosch-Reinholdt 2009, πίν. 69, 859.
- Εικ. 25: Τέμενος και βωμός τέφρας, Λύκαιον όρος, Voyatzis κ.ά. 2014, εικ. 4, 577.
- Εικ. 26: Θραύσμα σκύφου, Λύκαιον όρος, Voyatzis 2017, εικ. 14, 77.
- Εικ. 27: Ο χώρος του ιερού στο Καλαπόδι το 2017. Ανακτήθηκε από: <https://www.dainst.org/forschung/projekte/noslug/2674> (Τελευταία επίσκεψη: 20/9/2025)
- Εικ. 28: Θραύσμα σκύφου, Καλαπόδι, von Miller 2024, εικ. 6 (πάνω), 81.
- Εικ. 29: Θραύσμα κυπέλλου, Καλαπόδι, von Miller 2024, εικ. 4, 80.
- Εικ. 30: Λαβή κυπέλλου με graffiti, Καλαπόδι, von Miller 2024, εικ. 8 (πάνω), 82.
- Εικ. 31: Χάρτης της πεδιάδας νότια της πόλης της Νάξου, Lambrinouidakis 1991, εικ. 1, 174.
- Εικ. 32: Κάτοψη του υστερογεωμετρικού κτιρίου στο ιερό των Υρίων, Λαμπρινουδάκης 1992, εικ. 10, 210.
- Εικ. 33: Πήλινη εστία, Ύρια, Λαμπρινουδάκης 1992, εικ. 12, 213.
- Εικ. 34: Θραύσμα σκύφου, Ύρια, Simantoni-Bournia 2015, εικ. 7, 186.
- Εικ. 35: Κύπελλο, Ύρια, Simantoni-Bournia 2015, εικ. 9, 186.
- Εικ. 36: Κοτύλη, Ύρια, Ύρια, Simantoni-Bournia 2015, εικ. 12, 191.
- Εικ. 37: Θραύσμα κανθάρου, Ύρια, Simantoni-Bournia 2015, εικ. 5, 186.
- Εικ. 38: Θέση της Πλακαρής στην περιοχή της Καρυστίας, Crielaard 2017, εικ. 1, 141.
- Εικ. 39: Ψηφιακό μοντέλο εδάφους της Πλακαρής, Crielaard 2017, εικ. 2, 141.

Εικ. 40: Οστά βοοειδούς με ίχνη ανθρώπινης επεξεργασίας, Πλακαρή, Groot 2014, εικ. 10, 40.

Εικ. 41: Θραύσματα από μαγειρικά σκεύη με ίχνη καύσης, Πλακαρή, Charalambidou 2017, εικ. 7, 273.